

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Յետագայ քանի մը էջերուն մէջ կու տանք Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներէն վերցուած քանի մը տեղեկագիր, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուին Հայկական Տասնհինգին եւ իրենց ամբողջական ձեւին մէջ գիտական շրջանառութեան կը դրուին առաջին անգամն ըլլալով: Անոնց ձեռք բերումին համար մեր շնորհակալութիւնները կ'երթան որքան Հ. Բ. Ը. Միութեան ղեկավարութեան՝ նոյնքան նաեւ Նուպարեան Մատենադարանի վարիչ Դոկտ. Ռէյմոնտ Յ. Գէորգեանին:

Հոս տրուող այս քանի մը տեղեկագիրները անշուշտ որ պիտի չըլլային միակն իրենց տեսակին մէջ. իրականութեան մէջ՝ անհրաժեշտ էր որ գտնուէին նաեւ ուրիշներ, որոնց սակայն հանդիպելու բախտը չեղաւ մերը: Ըստ գէյթունցի եւ սալցպուրկաքնակ Փրոֆ. Հայկ Արամեանի մէկ վկայութեան՝ «երբ 1918 թուականին, ազատագրուած Հալէպ քաղաքին մէջ, վերապրած հայութեան բեկորներէն կազմուած 82 զանազան հայրենակցական Միջ-գաւառային Միութեան ատենապետի պաշտօնը վստահուած էր գրողիս՝ ամեն գաւառի ու քաղաքի կարող անձերէ կազմուած յանձնախումբի պաշտօն յանձնած էինք մանրամասն տեղեկագիր, վիճակացոյց եւ ամբաստանագիր պատրաստելու՝ մեր սուրբ դատին համար իբրեւ փաստաթուղթ ծառայելու [համար]:

«Հանրածանօթ Տոքթ. [Ասատուր] Ալթունեանի հետ Փարիզ մեկնող Արամ Անտոնեանին յանձնեցի 81 տեղեկագիրներ, որպէսզի զանոնք անմիջապէս Փարիզ՝ Պօղոս Նուպար փաշային յանձնէր: Աւա՛ղ, տխուր հետեւանք: Չէր յանձնած:

«Քովս մնացեր էր միմիայն իմ ծննդավայրիս՝ Զէյթունի 28 էջնոց տեղեկագիր պրակը, աւելի քան 120 ստորագրութեամբ, ընդ որս՝ Ֆրնուզի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր [Բարթողիմէոս] Ծ. Վրդ. Թագաճեանի:

«Ահա՛ այդ շահեկան տեղեկագիրին ամփոփումը»⁽¹⁾:

Եթե ճիշդ է Արամեանի վկայությունը՝ ուրեմն պիտի ըլլային 32 տեղեկագիրներ, որոնցմէ միայն 31-ն էր, որ յանձնուեցան Անտոնեանին: Ժիշդ հոս ալ կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ 31 եւ ոչ՝ 32: Արամեան ինչո՞ւ իրեն պահեց Զէյթունինը, ի՞նչ ընելու համար եւ ի՞նչ նպատակով: Ի՞նչ որ ալ ըլլան պատասխանները հարցումներուն՝ Զէյթունի տեղեկագիրը, զոր յետագային, 1965-ին եւ անոր պատրաստութենէն միայն 46 տարի ետք լոյսին տուաւ Հայկ Արամեանը՝ տրուեցաւ ամփոփ կերպով: Կրկի՞ն կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ: Կա՞ր որեւէ պատճառ վար դնելու զայն եւ ապա՝ յետագային ալ հրատարակելու անոր մէկ «ամփոփումը»:

Արամեանին յանձնած 31 տեղեկագիրներուն ճակատագիրը կը մնայ անյայտ, այսուհանդերձ՝ անոնցմէ ոմանք կարելի է հանդիպիլ այսօր Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներուն մէջ Անտոնեանի անունը կրող թղթածրարներէն ներս: Հոն՝ այդ արխիւներուն մէջ կարելի է հանդիպիլ Ատրիանապոլսոյ, Քդիի եւ շրջակայքի, Բաղէշի, Սեբաստիոյ, Խոտորջուրի, Կեսարիոյ, Էվերէկի, Գոնիայի, Անգարայի, Ամանոսի, Այնթապի, Կարինի եւ կարգ մը այլ շրջաններու վերաբերող տեղեկագիրներուն, որոնցմէ ոմանք յստակօրէն չեն պատկանիր Արամեանի յիշած տեղեկագիրներու կարգին: Այսպիսին են, օրինակ, Մարաշինը, Անգարայինը, Ամանոսինը, Այնթապինը եւ Կարինինը: Այս վերջիններէն ֆրանսագիր են Մարաշինը, Անգարայինը, Ամանոսինը եւ Կարինինը, եւ առ այդ կու գան անհատ գրիչներէ: Հայերէն է Այնթապինը եւ կը մնայ անստորագիր: Նոյնն է պարագան Տիգրանակերտին, իսկ Քդիի եւ շրջակայքի տեղեկագրի աւարտին ձգուած գիր մը կը յայտնէ թէ այդ գրությունը կը պատկանի Եփրեմ Ալեմեանի ձեռագիրին:

Այսքա՛ն միայն: Սակայն եթէ այս բոլորն ալ ընդունուին որպէս «տեղեկագիր-ամբաստանագիր»՝ չեն գար ամբողջացնելու թիւը Փարիզ առաքուած 31 տեղեկագիրներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար հարցումը կը մնայ անպատասխան: Ո՞ր մնացին միւսները, Արամ Անտոնեանին յանձնուածները:

Հիմա մենք չե՛նք որ պիտի կատարենք այդ փնտռությունը: Օր մը, երբ առիթն ընծայուի մեզի անելի երկար ժամանակ մը տրամադրելու այս գործին՝ կը կատարենք այն՝ ինչ որ հայոց պատմութեան վերջին շրջանի ուսանողներ ակամայ կերպով ըրած են անտես: Մինչ այդ սակա՛յն:

Յետագայ էջերուն մէջ յաջորդաբար կու տանք հայերէնով «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեանը», «Ընդհ[անուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վե-

րապրող գաղաթականաց»ը, եւ Բաղէշի անվերնագիր մէկ տեղեկագիրը, իսկ ֆրանսերէնով՝ Ալֆոնս Առաքելեանի ստորագրութեամբ «Déportation des arméniens du vilayet d'Erzeroum»-ը եւ Պ. Փատովաչի ստորագրութեամբ «Le lac ensanglanté»-ն: Հոս տրուող այս նիւթերէն վերջին երկուքը ականատեսի վկայութիւններ են, եւ այդ իսկ պատճառով կը զգենուն արժէք ու կշիռ:

Հոս տրուող բոլոր փաստաթուղթերն ալ կը տրուին այնպէս՝ ինչպէս որ են անոնք: Կատարուած են հազուադէպ միջամտութիւններ կէտադրութեան եւ լեզուական արտայայտութեան պարագային, այդ վերջինին՝ լեզուականին՝ մերթ ըրած ենք կարգ մը յանձնումներ եւ զանոնք առեր անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ:

Լ. Վ.

Ա.

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ⁽²⁾

ՍԵՐԱՍՏԻԱ

Սերաստիոյ կուսակալութեան սահմանները.— Կարին, Խարբերդ, Հալէպ, Ատանա, Էնգարէ⁽³⁾, Գասթեմունի, Տրապիզոն նահանգներու միջեւ:

Գաւառի բաժանումներ.— Սվազ, Ամասիա, Թոգատ, Ծ[ապին] Գարահիսար:

Գաւառակի բաժանում.— Հաֆիզ, Գոշկիրի, Տիվրիկ, Գանկալ, Երլտըզ Էլի, Թոնուս, Կիրիկ, Տաքեմտէ եւ Աշոտի, Ազիզիէ:

Բնակչություն.—

ՍԵՖԱՍՏԻԱ		զուտ հայ	5000 տուն	32.000 անձ
	հինգ գիւղեր	զուտ հայ	1025 տուն	7.175 անձ
Հաֆիգ	21 գիւղերով	զուտ հայ	3675 տուն	25.725 անձ
Գոչկիրի	7 գիւղերով	զուտ հայ	1410 տուն	9.870 անձ
Տիվրիկ	13 գիւղերով	զուտ հայ	1750 տուն	12.250 անձ
Գանկալ	7 գիւղերով	զուտ հայ	935 տուն	6.545 անձ
Ելլալդ Էլի	6 գիւղերով	զուտ հայ	390 տուն	2.730 անձ
Թոնուս	35 գիւղերով	զուտ հայ	4990 տուն	34.930 անձ
Կիրին			5000 տուն	35.000 անձ
Տարեմսէ եւ Աշոտի			800 տուն	5.600 անձ
Ազիզիէ			400 տուն	2.800 անձ
		[Գումար՝]		174.625 անձ
	Վերապրողներ՝			5.000 անձ
	Բնաջնջուած՝			179.625 անձ

[ՍԵՖԱՍՏԻԱ]

ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ

1914 Նոյեմբեր 19-ին, Տ. Սահակ Վրդ. Օտապաշեան կը սպաննուի Սվազ-Երիզա ճամբուն վրայ Ծ[ապին] Գարահիսարի Աղուանիս գիւղին մօտ, Սվազէն դրկուած 5 չեթաներու ձեռքով. ասոնք են՝ Քիթիկի տղայ Հիսէյին, Զառացի Մամէտ, Զառացի Քէօր Գասըմի տղայ եւ ընկերները: Ասիկա կ'ըլլայ հայ[կական] հալածանքի ազդանշանը:

1915, Մարտ 28. Գերի ոռս սպաներէն մին կը փախչի. ասիկա իբր պատրուակ՝ կը ձերբակալուին ծանօթ հայեր, որոնք 40-50 օր բանտարկուելէ եւ սարսափելի տանջանքներու ենթարկուելէ վերջ՝ կը դրկուին Եէնի Խանի Կերմուղատի կաղնիի անտառը, [եւ] հոն կը սպաննուին խժոժօրէն: Ներկայ եղած են այս սպանութեանց՝ Կուսակալ Մուամմէր, Գոլ Օրտուի հրամանատար Բերթէվ եւ Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ղանի:

1915, Ապրիլ. Ամասիոյ եւ Մարգուանի կուսակցական պետերը եւ մտաւորականները, թուով 17 հոգի, Սվազ կը բերուին. Ծիֆայի Մետրեսէն կը բանտարկուին 2 շաբաթ. ապա գիշեր մը Ծուն-Քուուակի մօտերը կը սպաննուին, դարձեալ ներկայութեամբ Կուսակալ Մուամմէրի:

1915, Ապրիլ. Սվազի գաւառակներէն խումբ-խումբ տեղւոյն թաղ[ական] խորհրդոյ եւ կուսակցութեանց անդամներ, առեւտրականներ,

մտատրականներ Սվազ կը բերուին, մի քանի օր բանտարկուելէ վերջ՝ գիշերները Սվազի շուրջ Փաշա-Չայիր, Չերշի-տերէսի եւ այլ տեղեր կը տարուին ու աներեւակայելի տանջանքներու տակ կը սպաննուին:

1915, Ապրիլ-Մայիս. Գիւղերու հալածանքը եւ խժոժութիւնները կը սկսին. Հաֆիզ գաւառակին բոլոր հայ գիւղերու[ն] այրերը [եւ] երիտասարդները Գոշհիսարի մէջ կը բանտարկուին, Սվազ բերուելու ատեն անոնցմէ մէկ մասը ճամբան Փոսեր ըստած տեղը, Պունաղի ձորը, Սէյֆէի կիրճը, եւ Պողազի կամուրջին մօտերը սպաննելէ վերջ, մնացեալները կը բերէին Սվազ, կը լեցնէին բանտի փոխուած Կեօլ Մետրեսէ եւ Ծիֆայի Մետրեսէ: Գիշերները 50-100 հոգինոց խումբեր կը տանէին քաղաքին շուրջ [եւ] կը սպաննէին, այնպէս որ գիւղերը տարագրած ատեննին ամէն գիւղէ հազիւ մի քանի ծերեր եւ պատանիներ կը գտնուէին. ասոնք ալ ճամբան կ'անոնուէին:

1915, Մայիս-Յունիս. Դասալիք հայ զինուորներէն 500-ի չափ յանձնուածներ Անդրէասի⁽⁴⁾ կողմերը դրկուած են իբրեւ **ամելէ թապուր[ի]**⁽⁵⁾, ու հոն խժոժօրէն սպաննուած են:

1915, Յունիս. Սվազի հայ բնակչութեան զէնքերը կը հաւաքուին:

1915, Յունիս 3. Սվազի շուկաներու անցքերը կը բռնուին, մօտ 3000 հոգի կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին, տունները կը խուզարկուին, խուզարկութեանց պահուն գտնուած այրեր կը բանտարկուին: Հետզհետէ բանտարկուած 4000 հոգի Սվազի բռնագաղթէն վերջ Գարլըզ կոչուած տեղը գիշերները 50-100-ական հոգինոց խումբեր տանելով կը սպաննուին, կ'անհետանան:

1915, Յունիս 17. Բռնագաղթը կը յայտարարուի: Գիւղերը աւելի կանուխ սկսած էին տարագրուիլ:

Գաղթի գիծը եւ հալոց սպանդանոցները եղած են, Սվազ - Թեմիր - Մաղարա - Գանկալ - Ալանախան - Բէօթի խան - Հասան Չելեպի - Հեքիմ խան - Հասան Պատրիկ - Սուսուզի Եագի - Գըրզ Կեօզ - Ֆրընճըլար (Մալաթիա) - Պէշ տաղ եւ Կեոկէո տաղ (Գանլը տերէ, Զէյնէլ եւ Պետրի քիւրտ պէշերու լեռները) - Ատը Եաման - Սամուսատ - Կեօշէն - Եփրատ - Սուրուն - Ուրֆա - Այնիսէ - Վերանշեհիր - Բէսիկ Այն - Մուսուլ - Պերեհիկ - Պապ - Մումպուն - Նիզիպ - Հոմսկլայ (Րում Գալէ) - Այնթապ - Հալէպ - Համա - Հոմա - Ծամ - Րագգա - Տէր Զօր:

Ամբողջ Սեբաստիոյ մահաճիւղին հայ տարագիր ժողովուրդը անցաւ այս գծերէն, ենթարկուելով անօրինակ չարչարանքներու եւ խժոժ մահուան:

1915 Յունիս 22 - Յուլիս 7. Սերաստիայէն ելած են 15 կարաւան[ներ]: Թեճիբ խանին մօտ ամէն կարաւանի առջեւ ելած են հոգ յատկապէս սպասող ցիզամի զինուոր[ներ եւ] չեթէներ՝ հարիրապետով մը:

Առաջին կարաւանին մեկնած օրը Քէօթի խանը դրկուած է չեթէներու խումբ մը՝ **Էմնիէթ գոմիսիոնի**⁽⁶⁾ անունով:

Չեթէ պաշի⁽⁷⁾, Էմիր պէկին տղան Համիտ պէկ, Մուամմէրի եավէր⁽⁸⁾, Խալիս պէկ, Պաճանախ զատէ Էտհէմ պէկ, Թիթիւնճի հաճի Խալիլ, Քիթիւկի տղայ Հիւսէյին:

Ասոնք բոլոր կարաւաններու այրերը կը հաւաքէին. կը յանձնարարէին որ հնչուն դրամ, ոսկեայ, արծաթեայ զարդեղէն, եւ այլ թանկագին առարկաներ յանձնեն իրենց, այնպէս որ իւրաքանչիւր պարխանէ (կարաւան) 6-10 թերքի հէյպէ⁽⁹⁾ ոսկի եւ այլ թանկագին զարդեղէն կողոպտած են: Երիտասարդներ ու մտաւորականներ եթէ կային՝ անպայման վար կը դնէին ու կը սպաննէին:

Հասան Չելէպի — Եղած է ամբողջ Սվազի նահանգի հայ ժողովրդեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մին: Այրեր կ'առնուէին ու գիշերին մօտակայ ձորի մը մէջ կը սպաննուէին: Մաս մը այրերէ կաշառք կ'առնէին ու կ'արձակէին ուրիշ կայանի մը բաժին թողելու պարզ նպատակով:

Հէքիմ Խան — Հասան Չելէպիէն ազատուող այրերէն հոս առնուած [եւ] սպաննուած են: Հոս տեղի ունեցած են աղջկանց ու հարսներու բազմաթիւ առեւանգումներ, [իսկ] ճամբաները մասնակի սպանութիւններ:

Հասան Պատրիկ — Նախորդ իջեւանէն ազատուող այրերէն [ոմանք] հոս բռնուած ու չարաչար սպաննուած են. առեւանգում, թալան, սպանութիւններ:

Սուսուզի Եագի — Քիւրտերու յարձակում ծայրայեղ վայրագութեամբ, սպանութիւն, յափշտակութիւն, առեւանգում: Ծարաւի պապակ, այնպէս որ՝ ամբողջ ճամբան ծարաւէ խեղդուողներու դիակները ծածկած էին:

Գըրգ Կէօզ — Թոխմա գետին վրայ կամուրջ եւ համանուն աւան. կարաւաններու կամուրջէն անցած ատեն քիւրտեր կամուրջին քովնտի կեցած՝ այր, կին, տղայ, աղջիկ գետը կը թափէին. թալան [եւ] կոտորած. գետը դիակով լեցունեցաւ, ջուրը կարմրեցաւ: Կարաւանի փոխադրութեան միջոցները ամբողջապէս գրաւուեցան, այնպէս որ՝ հիւծած [եւ] մաշած խեղճերը ստիպուած էին ունեցած-չունեցածնին հոգ ձգել ու իրենց բաժին թողուած քիչ մը ուտելիքը իրենց ուտելուն վրայ տանիլ:

Մալաթիայի [եւ] Էսկիշեհիրի առջեւէն անցնելու ատեն քիւրտերու յարձակման եւ թալանի ենթարկուած:

Ֆրընճըլար — Սվազէ, Խարբերդէ, Սամսոնէ, Տրապիզոնէ, Էրզըրումէ եւ այլ տեղերէ եկող գաղթականներու կեդրոն-իջեւան: Ընդհանուր թշուառութիւն, համաճարակ, լքեալ մանուկներ, հիւանդներ, մեռել, դիակ [եւ] աղտեղութիւն. սարսափելի տեսարան. հիւանդներ ողջ ողջ կը թաղուին: Հոս 8-10 տարեկան տղոցմէ 15/20.000-ի չափ⁽¹⁰⁾ հոտած են աղտեղութենէ եւ բացարձակ թշուառութենէ: Ֆրընճըլարի մօտ կը գտնուէին Ին-Տերեսի եւ Մեհեննէմ Տերեսի անուն ձորեր, որոնք անթիւ անհամար հայերու գերեզման եղած են. անունները ինքնին սոսկում կը պատճառեն:

Զէյնէլի Սար — Այն է Պէյ Տաղ, Կեոկէո, Գոլլուզ, հաստամեստ՝ Մալաթիայի, Ատրեամանի, Քեախտէի միջեւ, Ֆրընճըլար հասնող կարաւանը ասկէ կ'անցնէր. տաժանակիր անցք. հաստամեստին իշխողներ՝ քիւրտ Զէյնէլ, Պետրի, Հայտար [եւ] Ալի պէկեր: [Բոլորն ալ] իրարու եղբայր եւ ազգական, անգթութեան տիպարներ, կարաւանին մէջ մնացող այրերը առնելով Գանլը-Տերէի մէջ ջարդած են, քիչ կողոպտուէ վերջ ասոնց ձեռքը անցնող կարաւաններ սոսկալիօրէն կողոպտուած են, այնպէս որ այս պէկերը հարիր հազարաւոր ոսկիներու, թանկագին առարկաներու տիրացած են. բազմաթիւ հարսեր, աղջիկներ բռնագրաւած են: Ասոնց թերին յաջորդաբար լրացուցած են ուրիշ պէկեր: Էրզրումցի կարաւանէ մը 1300 հոգի ջարդած եւ 100.000 ոսկի վեր առած են: Զէյնէլի եւ Պետրիի առած հնչում դրամ ոսկիները 30 հատ կազի թիթեղ եղած են:

Ատրեաման — Երբեմն այս գծով ալ անցուցած են կարաւաններ[ը]. անգամ մը հոս 800 ծերեր ու տղաքներ այրած են շէնքի մը մէջ:

Եփրատ — Եփրատէն անցնելու համար կային անցքեր. Սամոսատի անցք. Գարազայրզ եւ Կէօշէնի անցք: Գետանցքի պահում իւրաքանչիւր անհատէ վարձք կ'առնուէր չափազանց խոշոր քանակով: Նաւակին մէջ բոլոր գաղթականները անխտիր կը մերկացնէին, ի մօրէ մերկ, շատեր գետը կը նետէին. միւս եզերքը հասնելէ վերջ հարսներ ու աղջիկներ կ'առեւանգէին: Քիւրտերու վկայութեամբ՝ հոս 53.000 հոգի սպաննած [ու] Եփրատ թափած են: Սամոսատի մօտ, Օշին ըսուած վայրին մէջ, կարաւաններէն մին ամբողջութեամբ այրած են ու մոխիրները մաղելով զոհերուն կլլած ոսկիները հանած են, բազմաթիւ կիներ [եւ] աղջիկներ ինքզինքնին Եփրատի յանձնած են:

Սուրում — Կարաւանները ամենախելո՞ւ վիճակով մը հոս հասած կ'ըլլային. համաճարակը մեծ ատեր կը գործէր հոս: Սուրումի հիւանդանոց ըսուած խանը 27.000 հոգի մեռած են. հոս ալ պաշտօնեաներ կ'առեւանգէին հարսեր [եւ] աղջիկներ:

Արապ Փունար — Սեբաստիոյ նահանգին 20-25.000 հոգինոց բազմութիւն մը ամբողջ մէկ ամիս մնացած են հոս աննկարագրելի թըշառութեան մէջ. համանարակը տիրած ու ահագին ատեր գործած է. խեղճութիւն ու թշուառութիւն անծայրածիր:

Այս տեղէն երկու գիծի բաժնուած է գաղթումը. Ա[ռաջին] գիծ՝ Պերենիկ, Նիզիպ, Ռում Գալէ, Այնթապ, Պապ, Մումպուն, Հալէպ [եւ] Բագգա: Երկրորդ գիծ՝ Եփրատ, Ուրֆա, Վերանշեհիր [եւ] Բէսիլ Այն: Այս վերջին գծով անցնող սեբաստացի 7/8 կարաւաններու⁽¹¹⁾ կիներ, աղջիկներ [եւ] տղաքներ ամբողջ առեւանգուած են, հազիւ 10-15 կիներ տեղ հասած են:

Սուրունի, Ատրեամանի, Բագգալի, Ուրֆալի ու Մալաթիայի շրջակայք[ի] թիրքերու, քիւրտերու եւ արաբներու մօտ Սեբաստիոյ նահանգէն բազմաթիւ կիներ, հարսներ, աղջիկներ [եւ] տղեկներ մնացած են:

Սեբաստիոյ մէջ մնացող 3000-ի չափ ամէլէ թապաւորիէն 2500-ը բռնագաղթէն վերջ Ծար Գըշլայի ճամբուն վրայ Գաշա Տիպի ըստած գիւղը տարուած ու սպաննուած են: Մնացեալ 500-ը կ'աշխատցուին ինչաաթի եւ սենայիի⁽¹²⁾ մէջ: 15-20 ընտանիք⁽¹³⁾ թրքաճալով յաջողած են թէ՛ տեղին մէջ եւ թէ ողջ մնալ, իսկ գիւղերը բոլորովին ամալացած են:

Հայ ժողովրդեան շարժուն եւ անշարժ կալուածք ու ստացուածք կողոպտուելէ [եւ] բռնագրաւուելէ զատ՝ կողոպտուած են նաեւ բոլոր վանքեր[ը եւ] եկեղեցիներ[ը] ու զրկուած՝ իրենց դարաւոր հարստութենէն: Եկեղեցիներէ եւ վանքերէ ոմանք բոլորովին քանդուած [են եւ] գերեզմանաքարերէն պետական շէնքեր շինուած. վերջապէս հայը բոլորովին բնաջնջելու եւ հետքը նոյնիսկ կորսնցնելու համար ամէն ճիգ թափուած ու միջոցներու խտիր բնաւ չէ դրուած:

Սեբաստիա, իբրեւ պատմական քաղաք, եկեղեցիներու եւ վանքերու կողմէ շատ հարուստ էր. ուներ եօթ հատ վանքեր — Ս. Նշան համբաւաւոր վանքը, ուր կը գտնուին Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորին արքայական թագն ու զահը, հնութեան տեսակէտէ մանաւանդ մեծ արժէք ունեցող. Ս. Հրեշտակապետ[ը]՝ անբաւ հարստութեան տէր. Անապատի վանք[ը], Խոնտկտուր (Խոնդրակատար) վանք[ը], Ս. Յակոբի վանք[ը], Դեոցա վանք[ը] եւ Ս. Թագաւորի վանք[ը]:

Սեբաստիա ուներ նաեւ հինգ հատ եկեղեցիներ. Մայր եկեղեցի, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ, Ս. Միհաս, Ս. Գէորգ: Կար նաեւ Քառասուն Մանկանց նահատակավայր լինը:

Սեբաստիա՝ ասոնցմէ զատ ուներ տասնէւչորս դպրոցներ. Սանասարեան վարժարան՝ որ նոր փոխադրուած էր. Ազգ[ային] Հիւանդանոց, որբանոց եւ մէկ քանի բարեգործական ընկերութիւններ:

Հայ կաթողիկէ հասարակութիւնն եւս ունէր Ս. Վլաս եկեղեցի մը՝ շատ հարստութեամբ եւ վարժարան [մը]՝ աշքառու պիտճէով մը:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ըստացուածք (շէնքերը մեծագոյն մասամբ այրուած ու քանդուած), հունձքի, լուծքի վնաս՝ նուազ չափով,

5.000.000 ոսկի

Վանքերու, եկեղեցիներու հնութիւններ [եւ] հարստութիւններ, վարժարաններու, բարեգլխատակ հաստատութեանց կորուստներ,

2.000.000 ոսկի

Բոլոր գիւղերու փճացած հունձքեր, գրաւուած արմտիք, արտեր, շարժուն ստացուածքներ, եկեղեցական հարըստութիւններ,

20.000.000 ոսկի

[գումար]՝

27.000.000 ոսկի

Կաթոլիկ հայերու դպրոցի եւ եկեղեցւոյ վնասները հոս չեն հաշւուած. ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէն հարստութիւնք, երկաթուղւոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր եւ կեանքի ապահովագրութիւններ, որոնք պզտիկ հարստութիւն չէին կազմեր:

Սեբաստիոյ տեղահանութեան եւ ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներն ու ջարդարարները

Մուսամբեր պէյ՝ կուսակալ, Խալիլ պէյ՝ ժանտարմալայ գուման.⁽¹⁴⁾ Ղանի պէյ՝ Իթթիհատի շէֆը եւ գաղտնի հրահանգ բերողը, Բերթէվ պէյ՝ գոլօրտու գուման.⁽¹⁵⁾ Ալի Շեֆիք՝ ժանտարմալի հագարապետ, Արփաճը օղլու Իսմայիլ, Ճելալ պէյ՝ կուսակալին թիկնապահը, Շեքեր օղլու Խալիլ պէյ, Մահմուտ՝ գոմիսէր⁽¹⁶⁾, Սոպաճը Շիքրի, Հաֆըզ Մեհմետ՝ գոմիսէր, Տեֆճի Ֆատիկի թողը՝ Ալի, Մուսթաֆա Խոճա Քելէշպէլ՝ ժանտարմալի հագարապետ, Խալիս պէյ՝ որ Թոնուսի մէջ ջարդել տուած է Ամասիայէն, Թոգատէն եւ այլ տեղերէ եկողները, Թեքքէլի Իպրահիմ, Շեքերճի Ազիզ, Աղճա Գըշլայի միտիրը՝ Ղարզա Հասան, որ Տեմսիլ, Պիրհան, Տեփնի, Գարակէօզ եւ այլ գիւղեր [ը] բռնաջինջ ըրած է, Պաճաճախ գատէ Էտիէն, Ջառացի Մահեր, Ջառացի Քէօր Քասըմի տղան, որ Սահակ վրդ. Օտապաշեանը եւ գիւղերու քահանաներն ու արուները սպաննել տուողն է, Գոլաղասիի⁽¹⁸⁾ տղան՝ Ալի

պէկ [որ] Մուսմէրի խորհրդականն էր, Չերքէզ Մահմուտ որ Սանա-
սարեանի ուսուցիչն էր, Մանուէլը, կնոջ, զաւակներուն եւ աշակերտներուն
հետ սպաննեց, որոնք Պոլիս դրկուելու պատրուակով ճամբայ հանուած
էին, Էմիր պէկի տղան՝ Համիտ, Քիլիսի տղան՝ Հիւսէյին, Թիլիսի
Հաճի Խալիլ, Ծիզմէնի Հաճի, Պեհմէթ պէյ՝ **ամէլէ թապուրիի** հազարա-
պետ, Սաատուլլահ, Մուհիտտին, Հիքմէթ եւ Նուրի՝ բանտապահներ
եւ ջարդերու վերահսկողներ, Ալի Երիֆ ալայ պէյի⁽¹⁸⁾ որ ընդհանուր
ձերբակալումներն ու բանտարկութիւնները վարեց եւ գիղերը բնաջիւնջ
ըրաւ, Չիլ Օսման, Մութաֆ չափուշ, Ծիքրի չափուշ⁽¹⁹⁾, Տարեմտէլի
Օսման Էֆենտի, Պելի գրեզ Ահմէտ՝ ժանտարմա, Լազ օղլու Ահմէտ
Էֆենտի, Գարա Ահմէտ ժանտարմա, Օսման չափուշ՝ ժանտարմա, Չեր-
քէզ Իսազ պէյ՝ սենայիի գոմանտան, Էտհէմ պէյ՝ սենայիի նախորդ գո-
մանտան, Հենտէն օղլու Հասան, Իմամ օղլու Հիւսէյին, Փոսթ օղլու
Նայիլ, Չիլ Իպրահիմ, Փոսթ օղլու Էտհէմ, Հայտար զատէ Ռիզա, Գա-
րալը Սէյֆօ, Տայի Ահմէտ, Պազգալ Ազիզ եւ եղբայրը, Զենայիլնի օղ-
լու Թեվֆիզ՝ Միլլիէ բանտին բանտապետը, Գարալը Եուսուֆ՝ սենա-
յիի չափուշ⁽²⁰⁾:

ԱՄԱՍԻԱ

Ամասիա — Սերաստիոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը Իրիս գետին երկու
եզերքներուն վրայ պատմական հին քաղաք, բարեբեր դաշտերով
եւ ընդարձակ ու արգասաբեր պարտէզներով [եւ] այգիներով օժ-
տուած:

Գաւառակի բաժանում — Մարգուան, Մեհիտ Էօզի, Հավզա, Վեզիր
Քէօփրի, Լատիք, Կիւմիշ Հաճի Քէօյ.—

Բնակչութիւն.—

ՄԱՐԶՈՒԱՆ	զուտ հայ	2500 տուն	17.500 աւան
Մեհիտ Էօզի	զուտ հայ	200 տուն	1.400 աւան
Վեզիր Քէօփրի	զուտ հայ	600 տուն	4.200 աւան
Լատիք	զուտ հայ	50 տուն	350 աւան
Կիւմիշ Հաճի Քէօյ	զուտ հայ	1000 տուն	7.000 աւան
			30.450 աւան
ԱՄԱՍԻԱ	զուտ հայ	3000 տուն	21.000 աւան
[Գումար՝]			51.450 աւան
Վերապրողներ՝			հազիւ 1.000 աւան
Բնաջնջուած՝			50.450 աւան

Տնտեսական վիճակը — Ամասիա արհեստով, վաճառականությամբ, շերամաբուծությամբ եւ ալիւրի խոշոր գործարաններով հարուստ եւ նշանաւոր քաղաք մըն էր։ Անսահման դաշտերուն արդիւնքը եղող ցորենները իր գործարաններուն մէջ ալիւրի վերածուելով կը փոխադրուէին Սեւ Ծովի եզերքի բոլոր քաղաքներ[ը] եւ աւելի հեռու՝ ցամաքային շատ մը քաղաքներ։ Շերամաբուծութիւնը ա՛յնքան յառաջացած էր որ իր ապրանքները ամբողջ հրապարակներու վրայ, իսկ հունտերը Կովկասի մէջ մեծ ընդունելութիւն գտած՝ կը վաճառուէին մեծ արժէքով։

Վաճառականական տեսակէտէ եւս շատ յաջողակ՝ Թուրքիոյ մէջ վաճառականութեան Աստուած՝ ծանօթ Իբրանոսեան Եղբարց հայրենիքը ըլլալուն՝ Իբրանոսեանք հոն եւս ունին իրենց վաճառականութիւնը, որով տեղացւոց մէջ մրցում յառաջ եկած ըլլալով՝ կ'աշխատէին զիրար գերազանցել. այսպէսով մեծ յաջողութիւն [եւ] արդիւնաւորութիւն ունենալով շատ յառաջդիմած էր։ [Արտադրութեան] գլխաւոր տեսակներէն մին ալ աֆիոնն էր, որը ահագին հարստութիւն մտցուցած էր քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը։

Կալուածք — Այգիներ, պարտէզներ ամենամեծ չափով, իսկ ալիւրի գործարաններ ամբողջապէս հայոց կը պատկանէին։

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ եւս օրինակելի ընթացք ու վիճակ կը ներկայացներ, ունէին Ազգ[ային] Վարժարան, ընթերցարան, գրադարան, մամուլ. հոն հրապարակ կ'ելլէր **Ամասիա** անուն թերթ մը. Իբրանոսեան Առետրական Վարժարան որ ուսմունքին զարկ տուած է, Ֆրանսական Վարժարան, որը իր կառավարութեան⁽²²⁾ հովանաւորութեամբ ու շնորհած լայն միջոցներով ահագին զարկ տուած է մտամշակոյթի։

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ստացւածքներ, գրաւուած արմտիք, եւն.

550.000 ոսկի

Երեք եկեղեցիներու եւ դպրոցներու կալուածքներ եւ սրբազան անօթներ, սպասներ, զարդեղէններ, ձեռագիր մագաղաթեայ գրքեր (հնութիւն) եւն.

1.500.000 ոսկի

Մենիտ Էօզիւի ընդհանուր կորուստ ու վնաս

2.000.000 ոսկի

Հավաքյի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	750.000 ոսկի
Լատիքի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	250.000 ոսկի
Վեգիր Քեօփրիւյի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	3.000.000 ոսկի
[Գումար՝]	8.050.000 ոսկի

Ասոցմէ դուրս կը մնան ֆրանսական դպրոցի հարստութիւն[ը], ընտանեկան զարդեր[ը], ապահովագրութիւններ[ը], երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր[ը] եւ ժողովրդեան կողմէ **պանգան** ձգուած դրամներ[ը], որոնք վերադարձուած չեն:

Հալածանք — 1914[-ի] Մարտին կարգ մը ձերբակալութիւններ ու բանտարկութիւններ. Յունիս ամսոյն սկսած է տարագրումը. այրեր գրեթէ ամբողջութեամբ բանտարկուելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ տարած են [զանոնք եւ] քաղաքին շրջակայքը յարմար վայրերու մէջ ջարդած [են եւ] սպաննած, այնպէս որ Ամասիայի տարաբախտ հայը իր սիրելիներու դիակներուն վրայէն անցած է կարաւաններով: Ողեգիծը եղած է այսպէս. — Գալայճըզ - Թոգատ - Չիֆթլիկ - Չըպըք Քէօյ - Շար Գըշլա - ապա սերաստացւոց անցած բոլոր գիծը. ամէն տեղի մէջ զոհ տալով երկու սեռէն, առեւանգել տալով գեղեցիկ աղջիկներ[ն] ու հարսներ[ը], բազմութեան ներկայութեան բռնաբարութիւնով անամօթ վայրենիներու [եւ] բորենիներու կողմէ: Ծամբու ընթացքին հազարաւոր անթաղ դիակներ կոխկոտելով անցած է սրտաբեկ հայը, մէկ ամսուան ճամբան ամբողջ վեց ամիս անընդհատ քալելով, միշտ չարչարանքներու, խժոժութեանց եւ աներեւակայելի տանջանքներով սպանութեանց ենթակայ:

Կազմակերպիչներ եւ ջարդարարներ

Ծելալ պէյ՝ մութեսարըք⁽²³⁾, Օսման Նուրի՝ ժանտարմըրիի հաւիւրապետ, Թեվֆիզ Հաֆըզ՝ Միտաֆայի Միլլիէի ռէիս[ի]⁽²⁴⁾, Բիշտի Հաֆըզ, Սալիմ պէյ՝ Իթթիհատի ռէիս[ի], Նալպանտ Իզզէթ օղլու Քիւսիլ՝ Իթթիհատական, Թիմարխանէնի Խալիլ՝ Իթթիհատական, Համտի պէյ՝ պէլետիէի ռէիս[ի]⁽²⁵⁾ (Իթթիհատական), Գոնթրաթնի Հասան՝ Իթթիհատական, Արիփանը զատէ Հաճի Օսման եւ իր չորս զաւակները, Չափուլանը Պազար օղլու Մեհմէտ եւ եղբայրները, Տելի Պէլլեր անուամբ

ծանօթ եղբայրները, Չայնը գատէ Նուրի պէյ եւ եղբայրները, պաշ քիաթիպ⁽²⁶⁾ Հասան էֆենտի, Ապտօղլու Խուլուսի, պելլետիէ ռէիս[ի] Սըտգը, Լատիքցի Էքիզլէր, պելլետիէի նախկին ռէիս՝ Համտի, Էյթամ միտի-րի⁽²⁷⁾ Ալի էֆենտի, սեքաստացի փոլիս⁽²⁸⁾ Մեհմէտ, Թոփնի գատէ Խալիլ, Ծիրվանցի Եահեա չավուշ, Գոլու գըսա Օսման, Ծիմունի Մուսթաֆա, Գոնտիքթօր Րիզա, Ծիմունի Մուսթաֆայի տղան՝ Էսա պէյ, Թըսթըս Հասան:

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Մարգուանի գաւառակը — Իր բնակչութիւնը Ամասիոյ մէջ նշանակուած է [2500 տուն՝ 17.500 անձ]:

Ունի երկու գիւղեր՝

Եէնիսէ	150 տուն հայ	1.050 անձ
Քէօր Քէօյ	100 տուն հայ	700 անձ
[Գումար]		1.750 անձ

Ասոնցմէ հազիւ 40-50 հոգիներ ողջ են:

Տնտեսական վիճակը — Դրացի քաղաքներուն նախանձը գրգռելու աստիճան յաջող: Ունէին 27/30 հատ⁽²⁹⁾ խոշոր գործարաններ ալիւրի. [կար նաեւ] ալիւրի, արմտիքի, թիֆթիկի, աֆիոնի մեծ առեւտուր:

Կալուածք — Ահագին թուով այգիներ, արտեր, պանդոկ, եւն.

Զարգացում — Մարգուանի հայութիւնը մտաւորական զարգացման մեծ ուժ տուած էր. զարգացման գործին մեծապէս սատարած է Ամերիկեան Գոլէնը. հայերը՝ մրցորդ մը միսիոնարաց հաստատութեանց՝ մեծ զարկ տուած եւ բարձր մակարդակի հասցուցած էին կրթական գործը:

Եկեղեցի մը ունէին ա՛յնքան հարուստ, իր ոսկիէ եւ արծաթէ զարդեղէններով, ադամանդակոտ թագերով, քահանայական ծանրագին զգեստներով, անօթներով, սպասներով եւայլն:

Օգնիկեան մատենադարան մը շատ հարուստ, այնքան արժէքաւոր եւ փնտրուած գիրքերով. նաեւ մամուլ՝ **Հայկունի** կիսամսեայ հանդէս:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն [եւ] անշարժ կալուածքներ եւ գրաւուած զանազան ապրանքներ

	3.500.000 ոսկի
Ալիսի գործարաններ 32 հատ	3.000.000 ոսկի
Եկեղեցական շարժուն և անշարժ հարստությունը	1.000.000 ոսկի
Ս. Աստուածածին վանք՝ նշանաւոր, հարուստ իր ընդարձակ կալուածքներով, Գազազ Արթին Ամիրայի նուիրած թանկագին զգեստներով, թագերով, ոսկի, արծաթ և այլ զարդերով, սպասներով, եւայլն:	2.000.000 ոսկի
Օգնիկեան մատենադարանի վնաս	10.000 ոսկի
Ս. Սահակեան և Ս. Հռիփսիմեանց Ազգ[ային] Երկսեռ Վարժարանաց շարժուն և անշարժ ստացուածք	15.000 ոսկի
Գումար՝	9.525.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան կանանց զարդեր[ը], ապահովագրութիւններ, վիճակահանութեանց արժեթղթեր, Ամերիկեան Բարձր[ագոյն] Վարժարան[ը], վարժապետանոց[ը] և տիպար հիւանդանոց[ը], Կաթոլիկ հասարակութեան երկու եկեղեցի[ները], Ժեզուիթներու խոշոր վարժարան[ը], Բողոքականաց ժողովարանի հսկայ շէնքը, դպրոցը եւայլն:

Զարդարարներ և թելադրիչներ

Ֆայիզ պէյ՝ գալմագամ⁽³⁰⁾, Սալէն գոմիսէր, Մունիր գոմիսէր, Մահէր պէյ՝ ժանտարմայի հրամանատար, Սալիհ պէյ գատէ Հիւսէյին՝ Իթթիհատի շէֆ⁽³¹⁾ և պէլետիէի ռէիս: Սթամպուլու գատէ Հաֆըզ, եղբայրը և որդին, Րեճէպ աղա գատէ Պուրսուն, Հելվաճը գատէ Համտի, ժանտարմա օնպաշը Ֆէյզուլլահ, Համիտ չավուշ ժանտարմա, Արաք Հաֆըզ, Ախրըգեման գատէ Հաճի Էօմէր. պաշքիաթիպ Րեշիտ, տավա վեքիի⁽³²⁾ Ապտուլլահ և Սատըզ (նշանաւոր կուսապիղծներ), Չըգրըզընը գատէ Հաֆըզ, Պապա պրուն գատէ Րիֆաթ, ֆապրիգաճը Էօնուս և որդին, Խազնըտար Քէօր Էօմէր և որդին, Պալ օղլու Հասան և եղբարք, Գուրտ օղլու քէօր Շելքէթ և եղբարք, Հիւսէյին օղլու Քէլ Օսման, Տերիճի հաճի Մուրթազա, Գասապ Վելի աղա և որդին, Մուսթանթիզ Ֆայիզ՝ մալ միտիրի, փաստաբան Քէօր Նետիմ, փաստաբան Քէօփրիւցի Ահմէտ, սանտըզ Էմինի⁽³³⁾ Րիզա և հայրը, մուալլիմ Հաֆըզ Օսման, Մէօսիւր օղլու Հաֆըզ և փեսան, Պապա պրուն գատէ Ահմէտ և տղաքը՝ Օսման և Ալի, Չալըզ օղլու Պեքիր, Ալի, Ահմէտ [և]

Մեհմէտ, Քենքիլի օղլու Քիամիլ եւ եղբայրը, Սոֆուլար փողոցէն՝ Սը-
րան Հաշմէթ Էֆենտի եւ որդիք [եւ] Ղալիպ Էֆենտիի գերդաստանը:

ԿԻՒՄԻՒՇ ՀԱՃԻ ՔԷՕՅ

Մարգուանէն 8 1/2 ժամ հեռու քաղաք մը. բնակչութիւնը գրուած
է Ամասիոյ մէջ [ունէր 7000 անձ]. նշանաւոր է իր արտադրած ափիոնով
եւ շինութեանց համար ատաղձներով եւ կանեփով, որմէ պատրաստուած
շուանի վրայ ահագին գործառնութիւն ունի:

Այս քաղաքի հայութենէն մօտաւորապէս 40 անձեր կաշառքով
հազի յաջողած են իսլամանալ ու այսպէսով մնալ տեղերնին: Տարա-
գրողներէն այսօր կ'ապրին երկու կիներ միայն:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք եւ դրամագլուխ	1.500.000 ոսկի
Ծարժուն [եւ] անշարժ կալուածք	1.000.000 ոսկի
Եկեղեցական եւ դպրոցական շարժուն եւ անշարժ կալ- ւածք	550.000 ոսկի
[Գումար՝]	3.050.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս են զարդեղէններ[ը] եւ արժեթղթեր[ը],
բոլորովին փճացած է Եէնիճէ[ն], բոլորովին փճացած է Քէօք Քէօյ[ը],
Հաճի գիղն ալ ասոնց կարգին կարելի է դասել:

ԹՈԳԱՏ

Սեբաստիոյ [գաւառին] հարուստ քաղաքներէն մին.

Գաւառակի բաժանում — Նիկսար, Հերէկ, Զիլէ.

Բնակչութիւն —

[Թոգատի] շրջակայ գիղերը	զուտ հայ	4000 տուն	28.000 անձ
շրջակայ գիղերը	զուտ հայ	750 տուն	5.250 անձ
Արտովա՝ ութ գիղեր[ով]	զուտ հայ	2150 տուն	15.050 անձ
Ղազովա՝ վեց գիղեր[ով]	զուտ հայ	950 տուն	6.650 անձ
Հերէկ	զուտ հայ	400 տուն	2.800 անձ
Զիլէ	զուտ հայ	1100 տուն	7.700 անձ

Նիկասր	գուտ հայ	800 տուն	5.600 անձ
Գումար՝			71.050 անձ
Վերապրողներ՝			հազիւ 800 անձ
Բնաջնջուած՝			70.250 անձ

Տնտեսական — Թոգատ վաճառականական կարեւոր քաղաք մըն էր. ունէր չորս հատ գլխաւոր շահու աղբիւրներ, եազմայի⁽³⁴⁾, պղըն-ձեղէնի, ծխախոտի եւ շերամաբուծութեան գործերը. այս պատճառով յարաբերութեան մէջ էր գրեթէ բոլոր Անատոլոյի քաղաքներուն հետ. ճոխացած վաճառականութիւն: Զիլէի արտադրութիւններուն ամենէն խոշոր եւ շահաբեր գործառնութիւնը կ'ըլլայ աֆիոնի վրայ:

Կալուածք — Երկու համբաւուած արգասաբեր ու մշակուած դաշտեր. Արտովա եւ Ղազովա. կը վերաբերէին ամենամեծ մասամբ՝ հայերուն, ահագին քանակութեամբ այգիներ. կարելի է ըսել իւրաքանչիւր տուն [ունէր] երեք այգի, որոնց մէկ հատին բերքի տարեկան հասոյթով կարելի է ընտանիք մը ապրեցնել երկու տարի: Դժբաղդաբար այսքան արգասաբեր արտեր՝ այսօր խոպանացած [կը մնան], այգիներ՝ մեծաւ մասամբ քանդուած, իսկ մնացեալ փոքր մաս մըն ալ գրաւուած տաճկաց կողմէ:

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ ալ բաւական յառաջացած էր: Վերջին տարիներուն զարգացողական ուստում ըրած՝ մեծ քաջ առած էր: Հայկական տպագրութեան հիմքին աշխատաւոր Արգար դպիրի ծննդավայրը:

Եկեղեցական — Թոգատ ունէր երկու հարուստ վանքեր՝ Ս. Յովհան Ոսկեբերան եւ Ս. Յովակիմ-Աննա, երկուքն ալ անբաւ հարստութեամբ լի. ունէր նաեւ եօթը հատ եկեղեցիներ, ամենէն նշանաւորը՝ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն պատերը ամբողջովին շինուած էին յախճապակիէ. երոպացի հնագէտ մը ջանացած էր պատերը միայն գնել մէկուկէս միլիոն ոսկիի, բայց չէր յաջողած: Վանքերը եւ եկեղեցիները ունէին հնութեանց տեսակէտէ շատ արժէքաւոր գիրքեր: Երոպացի հնագէտներ շատ անգամ այցելած եւ ուզած են շատ կտորներ գնել, սակայն մէկ հատը միայն յաջողած է մէկ կտոր գիրք առնել, որ ֆրանսացի հնագէտ-բանասէրի մը քանի մը երկասիրութիւններուն կարեւոր ու խոշոր ատաղձ մատակարարած է:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ, շարժուն եւ անշարժ ստացուածք, գրաւուած զանազան ապրանք.

8.500.000 ոսկի

Եկեղեցական հարստութիւն. Ս. Լուսաւորիչի միայն պատերը

1.500.000 ոսկի

Եօթ եկեղեցիներու եւ երկու վանքերու բոլոր ոսկեղէն [եւ] արծաթեղէն զարդեր[ը], սպասներ[ը], անօթներ[ը], քահանայական ծանրագին զգեստներ[ը] (Գազազ [Արթին] Ամիրայէն ալ շատ նուէրներ), ադամանդակոտ թագեր, թանկարժէք գաւազաններ, եւ անշարժ [ու] շարժուն կալւածք [եւ] ստացուածքներ

5.500.000 ոսկի

[Գումար՝]

15.500.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան կաթոլիկ հասարակութեան եւ ժեզուիթներու եկեղեցիներ[ն] ու դպրոցներ[ը], որոնք կը կառավարուէին ուղղակի ֆր[ա]նս[ական] իշխանութեան հոգածութեամբն ու խնամքով: Պատերազմի սկիզբին զանազան հաշիւներով հինգ տարուան պաշար ամբարած էին:

Դուրս թողուած են նաեւ ընտանեկան զարդեղէններ[ը]՝ որ[ոնց] դրացի քաղաքներու հետ բաղդատելով շատ աւելի կարեւորութիւն տրուած էր, երկաթուղւոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր[ը] եւ ապահովագրութիւններ[ը], որոնք պատկառելի քանակ կը կազմեն:

Հալածանք — 1915 Յունիսի առաջին կիսուն ձերբակալուած են բոլոր աշքառու անձնատրութիւններ[ը], ժամանակ մը յարաբերութենէ զուրկ վիճակով քաղաքին մէջ բանտարկած են [զանոնք], ապա, օր մըն ալ, անհետացուցած:

Օր մը յանկարծ բոլոր այրերը հաւաքած, իրար[ու] կապած ու շարան շարան տարած [եւ] սպաննած են անկարագրելի տանջանքներու [եւ] չարչարանքներու տակ: Յետոյ ժողովուրդը ամբողջ հանած են ճամբայ, ճիշդ այն վերաբերութեամբ ինչպէս որ եղած է Սեբաստիոյ համար:

Ուղեգիծ — Զիֆթիլի - Եւնի խան - Զպուգ - Ծար Գըշլա, եւայլն. առեւանգում, բռնաբարում, սպանութիւն, ամէն ինչ՝ ամենավայրագօրէն:

Ջարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

Զերքեզ Միրզա պէկ, Գրալ օղլու Հաճի Էֆենտի, Զերքեզ Օսման պէկ, Ալի փաշա զատէ Եոնուս պէկ, Զերքեզ Մահմուտ պէկ, Ծինլօղլու

Ահմէտ, Էլմալի զատէ Հաճի Էֆենտի, Լաթիֆ զատէ Օսման, Էլմալի զատէ Իզզէթ, Լաթիֆ զատէ Ֆեհմի, Էլմալի զատէ Թելֆիզ, Գայմագամ զատէ Թահէր պէյ, Էլմալի զատէ Օսման, Ճըլպոյի Հաճի, Գարա տեր-վիշի Շիքրի, Սթամպոլլու Հիքմէթ պէյ, Կանաչ Օսման պէյ, Միւֆթի զատէներ՝ հայր եւ որդի, Քելեմճի Նուրի պէյ, Փոլիս միւտիքի, Թումուլսցի Նուրի, Ծիկէր օղլու Օսման պէյ, Ամէքճի Կիզէլլէր, Ծիկէր օղլու Օսմանի տղան, միթեսարըքը, Ուզուն Մահմուտ, եւ ժանտարմա գոմանտանն:

ԿԻՐԻՆ

Կիրինի բնակչութեան մասին Սեքաստիոյ ցանկին մէջ տեղեկութիւն տրուած է արդէն: [Ունէր 35.000 աճն]:

Տնտեսական — Ժողովուրդը ընդհանրապէս արհեստի նուիրուած ըլլալով՝ բրդեղէն գործուածքներու [եւ] կերպասներու պատրաստութեան մէջ շատ յառաջ գացած էր. երոպական եւ պարսկական ապրանքներու հետ մրցելու կարող:

Վաճառականութիւնն ալ պզտիկ տեղ չէր բռներ. իրենց պատրաստած ապրանքներու սպառման համար շատ անգամ իրենք իսկ քաղքէ քաղաք կը շրջէին ու աշպէտով շատ տեղերու հետ առետըրական լաւ ու ճոխ յարաբերութիւն եւ ապրանքի խոշոր սպառում ունէին:

Կալուածական — Այգիներ, պարտէզներ, արտեր իրենց արգասաբերութեամբ եւ հարուստ արդիւնաբերութեամբ ժողովուրդը նիւթական շատ լաւ կացութեան մէջ կը պահէին:

Զարգացում — Թէեւ տեղին մէջ չունէին յառաջացած դպրոց, սակայն զարգացման ճաշակը առած՝ իրենց զաւակները կը դրկէին օտար քաղաքներու բարձր[ագոյն] վարժարաններ[ը], ասոր հետեւանքով Կիրին ալ սկսած էր քաջ առնել դէպի զարգացում:

Եկեղեցական — Ունէին ութ հատ եկեղեցիներ, որոնք շատ հարստութիւն ունէին՝ շարժուն եւ անշարժ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք՝ շարժուն ստացուածք, եւ

դրամագլուխներ

2.185.000 ոսկի

Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու վնասներ

20.000 ոսկի

[Գումար՝]

2.205.000 ոսկի

Կանանց զարդեղէններու, արժեթղթերու, ապահովագրութեանց եւ անշարժ կալուածոց արժեքները դուրս թողուած են:

Հալածանք — Գաղթի գիծը եղած է այսպէս. Ալպիսթան - Գանլը Տերէ - Գանի տաղ - Այրան Բունար - Կէօք Սուի եզերքը - Սագին Պողազ - Ազիզիէ - Կէօպէկ Զոր - Ֆրընճըլար - Այնթապ - Մարաշ - Ուրֆա - Գարապըլըզ - Տէր Զօր: Կարաւան մըն ալ՝ Համա - Հոմա - Շամ - Հարան:

Մարաշ եւ շրջակայքը ամենամեծ թուով կիրիւնցիներ սպաննուած են: Գարասար անուն գիղը բոլորովին բնաջնջուած է:

Ջարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

Մեհմէտ պէյ, Գասապ Օսման, Քիամիլ Էֆենտի, Ղաթըրճը Մուսթաֆա, Ավունտուխ զատէ Օսման, Ապազա օղլու Մեհմէտ պէյ:

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Սահման — Սեւ ծովի վրայ Կիրասոն նաւահանգիստին հարաւ-արեւելքի կողմը պատմական քաղաք մը. Միհրդատ Պոնտացիի հիմնածը՝ Նիկոպոլիս: Ունի երկու ընդարձակ եւ հարուստ դաշտեր՝ Ախշարովա եւ Շուշար. այս դաշտերուն մէջ կը բնակին հայեր երեսուն գիղերու մէջ: Ունի ամէն տեսակ պտղատու ծառերով հարուստ պարտէզներ, որոնց տեղական բացատրութեամբ «այգիներ» անուանը կը տրուի:

Գաւառակի բաժանում — Անդրէաս, Գոյլու Հիսար, Համիտիէ, Ալիճորա: **Բնակչութիւն** —

Շապին Գարահիսար	զուտ հայութիւն	950 տուն	6.666 անձ
Անդրէաս՝ իր 16 գիղերով		2900 տուն	20.300 անձ
Շուշարի մէջ 7 գիղեր		1207 տուն	7.910 անձ
Քաղաքին շրջակայքը 7 գիղեր		1300 տուն	9.100 անձ
Գոյլու Հիսար		25 տուն	175 անձ
Համիտիէ՝ իր մէկ գիղով		30 տուն	210 անձ
Ալիճորա		10 տուն	70 անձ
[Գումար՝]			44.431 անձ
Վերապրող՝			հազիւ 430 անձ
Բնաջնջուած՝			44.001 անձ

Քաղաքը թնդանօթով քանդուած եւ յատկապէս հրդեհուած՝ կա-
ռավարութեան կողմէ. այսօր՝ չորս շէնք մնացած է ընդամէնը:

Տնտեսական — Արհեստ եւ վաճառականութիւն մեծագոյն մասամբ հա-
յոց ձեռքն էին: Ժողովուրդը բաւական բարեկեցիկ. նաւահանգիստի
շատ մօտ լինելուն՝ բանուկ քաղաք մըն էր. շատ անգամներ Սե-
բաստիոյ, Խարբերդի, Երիզայի, Կիրճանիսի ապրանքներ ասկէց
կ'անցնէին. հետեւաբար, այս քաղաքներուն հետ միշտ առետրա-
կան յարաբերութիւն ունէր:

Կալուածք — Թէեւ քաղաքին մէջ հայեր անշարժ կալուածքներ քաղա-
տաբար քիչ ունէին՝ սակայն պարտէզներ շատ ու շատ ունէին, ո-
րոնք հարստութեան աղբիւրներ են:

Ահագին տարածութեան վրայ [գտնուող] երկու հատ բերրի դաշ-
տերը գրեթէ ամբողջութեամբ հայոց կը վերաբերէին:

Անդրէասի հիւանալի պարտէզները կը պատկանէին հայերուն, դը-
րացի ազգերու նախանձը գրգռելով միշտ:

Զարգացում — Ծապին Գարահիսար ունէր իր դպրոցը լաւ մակարդա-
կով. երիտասարդութիւնը զարգացած ու միշտ յառաջդիմութեան
աշխատող՝ ունէր մատենադարան մը՝ հնագոյն գրքերով օծուած.
վերջերս բացուած էր ընթերցարան [մըն ալ]:

Այս քաղաքը դժբախտութիւնը ունեցած է ուրիշ քաղաքներէ
աւելի, շա՛տ աւելի կառավարութեան սեղմումներուն ենթարկուելու.
զարգացման ամէն միջոցներ թէեւ կ'արգիլուէին՝ սակայն հայեր
չէին հանդուրժեր...:

Եկեղեցական — Ծապին Գարահիսար ունէր երկու շատ հարուստ վան-
քեր՝ Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորի զաւակներուն կողմէ կառուց-
ւած. հնութեան տեսակէտէ մեծ արժէք ներկայացնող ձեռագիր
մատենաներ կային այս վանքերուն մէջ:

Նոյնպէս երկու եկեղեցիներ կային քաղաքին մէջ՝ ահագին հա-
րստութիւն ունեցող եկեղեցական անօթներ, սպասներ, թագեր
ադամանդակուտ [եւ] քահանայական զգեստներ թանկարժէք:
20 տարի առաջուան⁽³⁵⁾ հայկական կոտորածին ու թալանին շուր-
ջառ մը թալանուած էր, որը հինգ ոսկիի փոխան գնուեցաւ ու Պո-
լիս դրկուեցաւ. հնագէտներ 800 ոսկի տուած էին, սակայն ծախ-
ւելու յարմար տեսնուած չըլլալուն՝ ետ պահանջուելով բերուեցաւ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ

1.500.000 ոսկի

Դաշտի գիղեր քանդուած, հունձքեր փնացուած, հողեր գրաւուած, որոնց արժէքը նուագագոյնը

5.000.000 ոսկի

Երեսուն գիղերու եկեղեցիներուն, երկու վանքերուն, քաղաքին երկու եկեղեցիներուն զարդեր[ը], ոսկեղէն անօթներ[ը], շարժուն եւ անշարժ ամբողջ հարստութիւններ[ը] [առ]նուագ[ն]՝

3.000.000 ոսկի

Քաղաքին կալուածական վնասներ[ը]՝ պարտէզներ, տուններ, վաճառատուններ, եւայլն.

750.000 ոսկի

Ազգային երկու մեծ ու քարուկիր պանդոկներ

500.000 ոսկի

[Գումար՝]

10.750.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէններ[ը], ապահովագրութիւնք, երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր:

Հալածանք — Քաղաքը ապստամբած է Յունիսի 9-10 թուականներուն. բերդը ապաստանած եւ մօտաւորապէս 15.000 զինուորի եւ կառավարութեան կողմէ յատկապէս զինուած պաշտպանութիւններու⁽³⁶⁾ դէմ 28 օր հերոսաբար կռուած է 250-300 հոգիով: Այս անհաւասար ուժի սարսափելի բաղխումէն վերջ քաջ ու մարտիկ ժողովուրդը ստիպուած է տեղի տալ փայտի չգոյութեան պատճառով: Երեք խումբեր, 30-40 հոգիէն, արհամարհելով թշնամիին ուժը՝ ճեղքած [եւ] անցած են, որոնցմէ ապրողներ կան տակաւին, իսկ մնացեալը ժողովուրդէն՝ քահանաներն ու երիտասարդներ[ը] ողջ ողջ այրած ու զանազան տանջանքներով սպաննած են, ողջ մնացող կիներ եւ տղաքներ ու աղջիկներ տարագրած են, որոնցմէ խոշոր մաս մը Ակնայ մօտ գետին քովիկը գտնուած խոռոչին մէջ սպաննած ու գետը թափած են: Մաս մըն ալ մինչեւ Տէր Զօր ճամբորդած են, բայց ճամբու ընթացքին փնացած:

Զարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

Էտհէմ պէյ՝ փաստաբան - Քէլ Հասան, մոհաւետէնի⁽³⁷⁾, կարսի Կուկուկ Մութաֆա, Թաթար Խալիլի տղան՝ Թահսին, Հաճի Խալիլի տղան՝ Մահմուտ, Ծըղալ օղլու Շերիֆ, Այտըն օղլու Շերիֆ, Սալէյն Գասապ Ասիմ, Գարամէլազըմ զատէ Իսմայիլ, Մուսլօղլու Ֆալիզ չավուշ, Թամզարայի միւսիրը, թամզարացի Ալի Օսման, Էօմէր Ֆէյզի (երբեմնի մեկուս)⁽³⁸⁾, թոգատցի գոմիսէր Սամի, եւայլն, եւայլն:

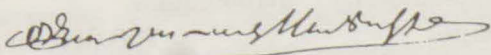
Վաներացում

Սոյն տեղեկագրին ճշդութիւնը (իրականէն քիչ մըն ալ նուազ)
կը հաստատենք, ի դիմաց Սեր. Նհնգ. Գաղթ. Մանկամբի Վարչութիւն

27-2-1919

Ատենադպիր

վասն Ատենապետի

Հով. Միսնտե

Համբար Օղէտե

Կարապետ Արծրունեան

Արամ Օրպանյան

Բաշարէթ Բաբայեան

Արամ Կորկոսյան

Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ⁽⁸⁹⁾ ԷՏԻՐՆԷԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ

Հալեպ 19/2/1919

1. Էտիրնեի վիլայեթը, այլ անուամբ Թրակիա, որ սահմանակից է Պոլսոյ եւ Պուլկարիոյ եւ կը կազմէ ամբողջութիւնը եւրոպական Թուրքիոյ՝ պարունակելով իւր մէջ գլխաւորաբար Ռոտոսթոյի գաւառը:
2. Գաղթէն առաջ Էտիրնեի կուսակալութեան հայ բնակչութեան թիւն էր.

Էտիրնե	3.000 հոգի
Ռոտոսթո	17.000 հոգի
Մալկարա	4.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	3.500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	
Քեշան	1.500 հոգի
Ուզունքէօփրի	
Պուրկազ	
ընդհ[հանուր] հայ բնակչութեան թիւը	32.000 հոգի

3. Վերոգրեալ բնակչութենէն գաղթի հանուեցան անմիջապէս, Պուլկարիոյ ընդհ[հանուր] պատերազմի մասնակցած օրը, 1915 Սեպտեմբեր 17-ին ը.է.⁽⁴⁰⁾. ստորեւ նշանակեալ թիւերը.

Էտիրնե	2.000 հոգի
Ռոտոսթո	14.000 հոգի
Մալկարա	3.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	2500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	

Քեշան
Ուզունքեօփրի
Պուրկազ
[ընդհանուր գումար]

1.300 հոգի

25.800 հոգի

4. Թրքական անարդար կառավարության կողմէ սարքուած սիստեմական գաղթը հայոց հանդէպ սկսաւ Սեպտ. 17/1915 ը.է. Էտիրնէի կուսակալութենէն: Գաղթը սկսելէն մօտաւորապէս 3 ամիսներ առաջ գրեթէ կուսակալութեան մէջ հայերու կողմէ մեծաքանակ գործառնութիւնները արգիլուեցան կառավարութեան հրամանով: Ծամբորդութիւնը խստի կտրուեցաւ հայոց համար՝ նոյնիսկ գիղէ մը գիղ [կամ] տունէ մը տուն երթալը: Գիշերները լոյս վառելը արգիլուեցաւ՝ ամբաստանելով հայերը որ ընդծովեաներուն հետ կը բանակցին ու ֆրանսական եւ անգլիական] նաւերուն ուտելիք կու տան: Կառավարութեան կողմէ եղած մասնաւոր փրօփականութեան իբր արդիւնք՝ հայը ոչ կրցաւ ծախել իր ապրանքները եւ ոչ ալ գանձել իր առնելիքները: Ժամանակ մը հայը այս լնացած վիճակին մէջ ապրեցաւ անտանելիօրէն՝ մինչեւ գաղթումի օրը:

Կուսակալութեան գաղթը սկսաւ նախապէս Ռոտոսթոյէն իբր հայաշատ կեդրոն. կառավարութեան կողմէ մասնաւոր մունետիկով մը ծանուցուեցաւ ժողովրդեան որ [գաղթը] մասնակի է եւ ոչ թէ ընդհանուր. այս առթիւ՝ առաջին անգամ հանուեցան 15/20 ընտանիքներ⁽⁴¹⁾ միայն: Քանի մը օր վերջը կրկին 15/20 ընտանիքներ, եւ այսպէս՝ շարունակաբար: Հազիւ թէ արդէն Ռոտոսթոյէն 200-300 տուններ⁽⁴²⁾ գաղթել ստիպած էին եւ ահա Մալկարայի եւ Էտիրնէի եւ միւս թեմերուն մէջ ալ ծայր տուաւ հայակործան հալածումը ու յիշեալ տեղերէն սկսան հետզհետէ Ռոտոսթօ հասնիլ գիշերանց եւ անկից ալ՝ գիշերանց Պոլիս փոխադրուիլ նաւով:

Գաղթումի միջոցին հայերուս վրայ գործադրուեցան այն տեսակ վայրագութիւններ, որոնց մարդ երբեք չի կրնար տոկալ եւ երեւակայել: ... [Հայերը նաեւ] պաշտօնապէս կողոպտուեցան կառավարութեան պաշտօնեաներէն՝ ինչպէս վալի[իւն], միւթեսարըֆ[իւն], փոլիս միւտիւրիներուն, ժանտարմա գոմանտաններուն, փոլիսներուն եւ ժանտարմաներուն, եւ ի վերջոյ տանիկ խուժանին կողմէ: Ծամբաները արգիլուեցան իրենց փոխադրութեան համար, շոգեկառք, կառք եւ կենդանի, որով ստիպուեցաւ ժողովուրդը հետիոտն հազարաւոր մղոններ քալել անօթի եւ ծարաւ, որովհետեւ չէր թոյլատրուել իրենց որ հաց գնէին կամ ճամբու վրայ գտնուած ջրհորներէն ջուր խմէին, մինչեւ որ իւրաքանչիւր սոմունի⁽⁴³⁾ կամ գաւաթ [մը] ջուրի համար 5/10 դրշ.⁽⁴⁴⁾ չվճարուէր իրենց⁽⁴⁵⁾:

Մայրեր ստիպուեցան իրենց մանուկները ճամբաները թողուլ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլար անոնցմով ճամբորդութիւնը. ճամբաները առանց սեռի խտրութեան ծեծելը եւ մեղցումները հասարակ բան մըն էր խուժան պահապաններու կողմէ: Իրենց այրերուն ներկայութեանը կիներ առեւանգելը ամենամեծ հերոսութիւնը կը սեպէին արհմարքու պահապանները: Ամէն օր նորանոր խժոժութիւններ կը յօրինէին գործադրելու համար խեղճ ժողովրդեան վրայ: Մինչեւ որ ժողովուրդը ուժասպառ [եւ] կրելու [անկարող] այս սոսկալի տանջանքները՝ սկսաւ ճամբաները մեղմիլ մասամբ տրկարութիւններէ, անօթութենէ, ուժասպառութենէ եւ հիւանդութիւններէ, ի վերջոյ Ռաս իւ Այնի եւ Տէր Զօրի 1916 Օգոստ. 1/31-ի⁽⁴⁶⁾ տխրահռչակ ջարդերը լրացուցին դաժան եւ գազանային գործը՝ թողելով միմիայն 10 % իրենց⁽⁴⁷⁾ թուոյն՝ այն ալ աստուածային հրաշքով եւ կամ դրամական մեծ զոհողութիւններու փոխան:

5. Յիշեալ կուսակալութենէն գաղթող 25.800 հոգիներէն մեռածներուն թիւը հետեւեալներն են 17 Սեպտ[եմբեր] 1915-էն մինչեւ 18 Փետրուար 1919 թուականը.

Էտիրնէ	1.700 մեռած
Ռոտուքօ	12.600 մեռած
Մալկարա	2.700 մեռած
Կելիպոլու	2.000 մեռած
Զորլու	2.300 մեռած
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	
Քեշան	1.000 մեռած
Ուզունքէօփրի	
Պուրկազ	
[ընդհանուր գումար]	22.300 մեռած

Իսկ իրենց քաղաքները մնացող 6200 հոգիներէն գրեթէ ներկայիս ողջ մնացողները կը հաշուեն 5000 հոգի, որով մի միայն մեռածներուն թիւն է 1200 հոգի, ըստ որում՝ Էտիրնէի կուսակալութեան ամբողջ հայութեան մեռածներուն թիւը կը հասնի 23500 հոգիի:

6. Յիշեալ կուսակալութենէն ողջ մնացող հայութեան թիւը կը հասնի 8500-ի, որոնց 5000-ը կը գտնուին իրենց քաղաքներուն մէջ: Իսկ մնացեալ 3.500 հոգիները հետեւեալ վայրերուն մէջ կը բնակին մինչեւ այսօր.

Հալէպ	700
Ծամ	500
Գոնիա	400
Գոնիա Էրէլլի	200
Էսքիշենիք	80
Տէր Զօր	120
Սուրիոյ անծանօթ եւ փոքր գիւղերէն մինչեւ Մուսուլի եւ Պաղտատի անապատները	<u>1500</u>
Գումար՝	<u>3500</u>

[Հետեւեալներն են] Սուրիոյ եւ այլ մանր մունր գիւղերուն անունները որոնց մէջ 1500 հոգիներ կը գտնուին ներկայիս — Մարտին, Հասաչի⁽⁴⁸⁾, Թելէրմէն, Մեսքենէ, Տիպսի, Ապուհարար, Համամ, Սապգա, Բաքթա, Ծմաթիա, Պոզալիէ, Մէատին, Ապուքեմալ, Անա, Մարատ, Սըվար⁽⁴⁹⁾, Ծետտատիէ, Խապուր, Բասըլայն⁽⁵⁰⁾, Թելհալէֆ, Թելշենիք, Սիննար տաղի, Պերենիք, Վերանշենիք, Պոզալի օղլու, Թալպէ, Սինսելէ, Թելքերի, Կեշիպ, Թուման, Այնէլպետա, եւայլն. Նեպիքլի՝ արաբ կաթոլիկ ընտանիքին մօտ, որոնք 25 գիւղերէ աւելի ունին, կը գտնուին աւելի քան 25 որքեր, աղջիկներ եւ կիներ:

7. Էտիրնէի ամբողջ կուսակալութեան ընդհ[անուր] հայութեան շարժուն եւ անշարժ կալուածներուն վեր ի վարոյ ընդհ[անուր] արժէքը կը հաշ[ւը]ուի ըստ մասնաւոր տեղեկագիրներու 1913 Յուն[ուար] 6-ի (Ռոտտսթօ) չորս ու կէս միլիոն ոսկի (ոսկեդրամ):
8. Կուսակալութեան հայոց տեղահանութեան եւ բազմազան չարագործութեանց բուն պատճառ եղողները եւ թուրք կառավարութեան մօտ դրդիչները հետեւեալներն են.

Էտիրնէի մէջ՝ կուսակալ Զեքերիէ պէյ, իթթիհատական առաջնորդ եւ պետ Կանի պէյ⁽⁵¹⁾, դերձակ Ծեվքէթ Էֆենտի, (Էտիրնէի) գաղտնի ոստիկան Եագուր Էֆենտի՝ փոլիս միւստիքի Հանի Ատիլ պէյ (Էտիրնէի նախորդ կուսակալը), կօշկակար Ալի եւ տղան Մեհմէտ, (Էտիրնէի) քաղաքապետ Ահմէտ պէյ (Էտիրնէ-ցի), կառապան Թահսին աղա, Թաթար Ղասսապ Ըսմայիլ, շէյխ Թիւրլի եւ իրենց հետեւորդները ու իթթիհատական բազմաթիւ գործակալներ:

Ռոտտսթոյի մէջ՝ միթեսարըֆ Զեքերիէ Էֆենտի (որ վերջէն Էտիրնէի կուսակալ անուանուեցաւ հայահալած իր քաջագործութեան համար իբր վարձատրութիւն), ժանտարմա գումանտանը Տելրիլ պէյ, Սալֆէթ չափուշ, Սելանհիկլի հանի Ահմէտ, սելանհիկ-

ցի Կիրճի գաւտէ Սիւլէյման էֆենտի, Էմանիթճի Թայիր (Ռոստոս-
 թո), Էզանի Նուրի էֆենտի (Մանասթըր), Մեպուս Ատէլ պէյ եւ
 տղան (Ռոստոսթո), հարիրապետ Րեֆիք պէյ, եղբայրը Նուրի եւ
 ընկերը՝ Ապտուլլահ (Պոլիս), Մեստան պէյ՝ զինուորական սեւ-
 գիաթ մեմուրը⁽⁵²⁾, Ֆուստ պէյ՝ նախորդ քաղաքապետ (Ռոստոս-
 թո), Րեմզի պէյ եւ փեսան՝ քաղաքապետ (Ռոստոսթո), մալկարացի
 Թելկրաֆճի Հաշիմ էֆենտի, Քանլը Հիլմի, նուֆուս մեմուրի⁽⁵³⁾
 Թաթար Էօմէր (Ռոստոսթո), Ռաֆայէլ Ալթատաղ (Ռոստոսթո),
 Մանասէ Ալթատաղ (Ռոստոսթո), Եաթո Ալթատաղ եւ փեսան՝ Ավ-
 ոսամ (Ռոստոսթո), Րեշատ պէյ՝ հազարապետ (Պոլիս), նուֆուս մե-
 մուրի Քիազիմ էֆենտի, Հայրապուլէն Հանի Շերիֆ պէյ, Ծաքիր
 գաւտէ հանի Մեհմէտ (Ռոստոսթո), Նազըմ գաւտէ Իպրահիմ պէյ
 (Ռոստոսթո), Քեսէտար Ալի (Ռոստոսթո), Շէյխ գաւտէ Տելի Մեհմէտ
 (Ռոստոսթո), Ջըրահաթ պանք միւսիրի⁽⁵⁴⁾ Մեհմէտ պէյ (Պո-
 լիս), Իշտիպլի փոլիս Սաիտ էֆենտի, Մանասթըրը փոլիս Մուս-
 թա, Էտիրնէլի փոլիս Աթթա, Քէօռ Իպրահիմ (Ռոստոսթո), Էմին
 պէյ եւ տղան (Ռոստոսթո), Քիւշիք Ալի պէյ (Ռոստոսթո), պէլետիէ
 գոմիսէրի⁽⁵⁵⁾ Հասան էֆենտի (Ռոստոսթո), Հիլմի էֆենտի՝ փաս-
 տաբան (Ռոստոսթո), Չերքէզ Ըսմայիլ՝ փաստաբան (Ռոստոսթո),
 Հիւսէյին էֆենտի (Ռոստոսթո), Կիւպէտ Մեհմէտ եւ տղան Ահմէտ
 (Ռոստոսթո), նուֆուս պաշ քիաթիպի⁽⁵⁶⁾ Մեհմէտ էֆենտի (Ռո-
 ստոսթո), Էյնեմիլի Շապան օղլու Իպրահիմ, Ուսուլույէն Ալի
 Փէլլիվան, Քէօփեքլիլի Մեհմէտ եւ փեսան՝ Սապրի աղա, Տեմիր-
 լիլի Րաշիտ Փէլլիվան, Եադնիէն Քարա Մեհմէտ եւ տղաքը, Քե-
 մալլը Հասան էֆենտին եւ տղան (Ռոստոսթո), Չարըքճի⁽⁵⁷⁾ Ալի
 (Ռոստոսթո), Լեպլեպիճի Հասան օղլու Մեհմէտ էֆենտի [եւ] եղ-
 բայրը՝ Հիլմի (Ռոստոսթո), Թեպերեմի Գանլը Րիզա (Ռոստոսթո),
 Խարապասանլը Մուսթաֆա օղլու Իպրահիմ, Շեքերմի Րեմէպ [եւ]
 եղբայրը՝ հանի Շեֆիք (Ռոստոսթո), Սանտալմի Քէօռ Ազիզ եւ իր
 ընկերները, Միւֆթի⁽⁵⁸⁾ Եաղըրը Ահմէտ պէյ, Վուս պէյ՝ Մըսրաթ-
 լըէն [եւ] եղբայրը՝ Ահմէտ պէյ եւ տղաքը, զըրահաթ մեմուրի⁽⁵⁹⁾
 Թոփալ Ռեմզի, Պայթար Ճեմալ, Էյրիպօղլու Րիզա էֆենտի [եւ]
 տղան, Փայթունճի⁽⁶⁰⁾ Իզզէթ եւ ընկերները, Սեքեթմի Ալի եւ
 տղան, Հազգը էֆենտի Էօմէր, Սանտալմի Հասան պէյ եւ տակաւին
 շատեր:

Մալկարայի մէջ՝ քաղաքապետ Մանափ օղլու Պետրի, Սալիտ
 պէյ գաւտէ Ալի պէյ, Սալիտ պէյ գաւտէ Օսման պէյ, Տեվրիշ Ալի է-
 ֆենտի, Ապտի աղա Հիւսէյին, Ջահրեմի Պեհնէթ, ՄիւֆթիՖէլզի է-
 ֆենտի [եւ] փեսան Ալի էֆենտի, Հանի Րազամ գաւտէ Ալի պէյ,

Ջեօմեզ Ահմէտ, Միսթէքեարի Մուսթաֆա, Շեվքէթ չավուշ, Միսթազ պէշ, Նազըմ պէշ, Էմին Փէյլիվանի Հասան, Աքիֆ պէշ զատէ Հայտար, Լազ Ալի (Տեվէլի Քէօյնէսի գիղէն), Հալիմ Հոնա (Տետէնիք), Թաշքընլը Սիւլէման պէշ, Տաշիրի Հիսէյին, Սեֆեր չավուշ, Քուրու Ըսմայիլ, Հաճի Ապտալլա եւ երեք տղաքները (Քիւշիք Խըտըր գիղէն), Գարա Չիլի Ահմէտ (Սարընար գիղէն), Մալիքենա զատէ Ալի եւ Սաատետին:

Ուզունքտօփրիյի մէջ՝ գալմագամ Ֆայիզ պէշ (խիստ վտանգատր), պէլետիէ ռէսի Իւշէխ, Տեվրիշ Ահմէտ, Խաննի Էմին, Պերպեր Ալի, Աշնի Մեհմէտ, Թոսպաղիճի Մուսթաֆա, գոմիւէր Ապտալլան (Էտիրնեցի), փոլիս Բասիմ (քեշանցի), ժանտարմա գոմանտանը Ֆարիզ Էֆենտի, Լաթիֆ աղա (Էնիհնեցի):

Չորլույի մէջ՝ քաղաքապետ Էօմեր աղա, Ելէնգատէ Ի[յ]սան պէշ, փաստաբան Չիֆթի, Ուզուն Արիֆ, Գըզըլպաշ Հիսէյին՝ զըրաաթ պանք[ա] մեմուրը, Քանթարնի Հալիթ, Հաճի Ճէզ[զ]ար, Ղամպուր Մեհմէտ, Թայիր աղա, Քէօփրիւնէն Հալիտ Էֆենտի եւ եղբայրը՝ Կալիպ Էֆենտի, Միլիպ պէշ եւ իր եղբայրը՝ Չորլույի գալմագամը, ժանտարմա պաշ չավուշ⁽⁶¹⁾ Իսմայիլ չավուշ եւ բազմաթիւ գործիչներ եւ իթթիհատական առաջնորդներ, ինչպէս Քամպուր Մեհմէտ Ալի, եւայլն:

9. Կուսակալութեան մէջ ընդհ[անուր] գաղթը սկսելէն 2/3 ամիս⁽⁶²⁾ առաջ կառավարութեան կողմէ սխտեմաթիք տանջանքներ սկսան գործադրուիլ հաշ ժողովուրդին վրայ: Եկեղեցիները գիշերանց խուզարկուեցան: Զանազան զրպարտութիւններ սկսան ի գործ դրուիլ հաշ կտրին երիտասարդներու վրայ զանոնք ամբաստանելով իբր պոմպանի⁽⁶³⁾, զէնք պահողներ, [եւ] կուսակցական դրդիչներ: Զանոնք սկսան մի առ մի բանտարկել եւ ծեծել մինչեւ այն աստիճան որ այլեւս ենթական անզգայ [եւ] մարած կը մնար, [ու] կը սպասէին որ ենթական ծեծին տակ չդիմանալով՝ հարկ եղած խոստովանութիւնները ընէր: Այսպէս շատ մը կտրիճներ այլեւս մեռած կարծելով կը դրուէին աւանակներու վրայ եւ կը վերադարձուէին իրենց տունները գիշերանց: Յիշեալ երիտասարդներէն մի քանիին անունները այստեղ յիշատակելու պէտքը կը զգամք — Հաճի Պահարիկ Թագուրեան, Յարութիւն Հիսէինհիեան, Մինաս Օրջանեան, Փիլիպոս Գոյումնեան, Սարգիս Մամուզլըեան, Հմայեակ Շամլըեան, Օննիկ Ծիծեռնակ, Քերովբէ Թոփուզեան, Չոլաք Մանուկ, Պետրոս Մանկելեան, Մկրտիչ Չոլլույեան, Անդրանիկ Պերպերեան, Մկրտիչ Ճամնեան, եւայլն:

Գաղթականության միջոցին ալ անլուր տանջանքներու ենթակայ եղան խեղճ ժողովրդեան բոլոր սեռերը անխտիր, ի մասնաւորի երիտասարդները: Զանոնք սկսան բանտարկել ամէն տեղ, ինչպէս Պոլիս, Իզմիր, Պիլեհիք, Էսքիշեհիր, Գոնիա, Աֆիոն Գարահիսար, Գոնիա, Էրէլլի, Ուլու Գըշլա եւ շարունակաբար: Բանտերու մէջ եւ դուրսը անոնց կեանքերուն սպառնալով զանոնք կողոպտեցին, օրերով անօթի եւ ծարաւ [ձգեցին եւ] գիշեր թէ ցորեկ սկսան ծեծել:

Անոնց վիզերէն, ոտքերէն ու ձեռքերէն 11 հոգի մէկ շղթայի տակ [առած՝] սկսան տանջել. խեղճ երիտասարդները իրենց երկաթեայ 250 օխա⁽⁶⁴⁾ բեռին տակ հագիւ կրնային քալել. այսպէսով, զանոնք տանիկ խուժանին կը ցուցընէին եւ անոնք ալ կու գային ու կը թքնէին երեսնին ու կը սկսէին ամէն տեսակ անվայել խօսքեր ընել. զանոնք կը քարկոծէին, «Զեզ պիտի կտրենք. մեռնիլ կ'երթաք կոր, սերմերնիդ պիտի չորցունենք, Քրիստոսնիդ մենք ենք», եւայլն, եւայլն: Երբ Աֆիոն Գարահիսարի կայարանին մէջ զանոնք շղթայակապ շոգեկառք կը նստեցնէին՝ կէսերնին շոգեկառքը նստած եւ կէսերնին չնստած՝ շոգեկառքը սկսած է ճամբայ ելլալ ու գրեթէ 50 մեթրի չափ խեղճերը քաշկոտուած են իրենց մահուան դէմ մաքառելով: Յիշեալ երիտասարդներու անունները հետեւեալներն են, զորս պէտք կը զգամք ստորեւ նշանակել — Խաչիկ Մամուզլըեան, Սարգիս Մամուզլըեան, Պետրոս Մամուզլըեան, Գէորգ Մամուզլըեան, Ռուբէն Փափագեան, Գրիգոր Գերեմեան, Մագսուտ Գերեմեան, Արգաթ Գերեմեան, Կարապետ Գերեմեան, Ասատուր Փափագեան, Միհրան Ծիգմէնեան, Կարապետ Փափագեան, Թադէոս Պեգիրճեան եւ իրենց ընտանիքներն ու փոքր տղաքը, այս վերջիններուն ալ տարբեր տեսակ տանջանքներ տալով ամէն վայրկեան:

10. Նախապէս գրքոյկին⁽⁶⁵⁾ մէջ յիշուած գիղերուն եւ քաղաքներուն մէջ ներկայիս ողջ գտնուող [եւ] թուրքերու եւ արաբներու կողմէ առեւանգուած որբերու, աղջիկներու [եւ] կիներու անունները հետեւեալներն են ... [եւ] որոնք տակաւին չեն վերադարձուած — Յովհաննէս Իբրանոսեանի երկու աղջիկները, ([մէկը] Տիարալեքիր՝ թուրք սպայի մը քով, իսկ միւսը Մարտին՝ արաբի մը մօտ), Նշան Թարագնիեանի երեք աղջիկները եւ մէկ մանչը (Տէր Զօրի մէջ Ուրֆան անուն ժանտարմայի տասնապետի մը մօտ), Նշան Սեթեանի հարսն ու աղջիկը (Ռասըլլան), Պետրոս Գալեմքեարեանի աղջիկը (Պուսէյրա), Քիրաճիպաշեանի երկու աղջիկները՝ Աղաւնի եւ Սրբուհի (Տէր Զօրի մէջ Խալլաֆ Էլ Շետաւնի քով), Հաճի

վաշոյին երկու աղջիկները (Տէր Զօր), մալկարացի Փարիզ Սարգիսեան եւ իր աղջիկը Էլմոն (Տէր Զօր՝ ժանտարմա Համիտին քով), Գէորգ Հիսիմեանի ընտանիքը⁽⁶⁶⁾ եւ աղջիկը, Պոլկաջայի աղջիկը եւ մայրը (Համտանին քով), Մամուզլըեան Պետրոսի երկու աղջիկները՝ Աղաբէթ եւ Վերգին (Ռասըլայն), Պզտիկեան Խաչիկին աղջիկը (Տէր Զօր), Արապաճեան Սարգիսին աղջիկը՝ Գայիանէ (Տէր Զօր), Դնկշեան Յովհաննէսի կինը, Վերգին աղջիկը եւ մանչը (Տէր Զօր), Մկրեան Կարապետի ընտանիքը Աննիճա եւ աղջիկը՝ Ֆրանսուին (Համամ), Էօքիզ Էօլտիւրէն Բեստարի աղջիկը՝ Եղիաաբէթ (Տէր Զօր), Նիկողոս Փիլաճեանի աղջիկը՝ Տիրունի (Պումպուշ)⁽⁶⁷⁾, Գրիգոր Գարատենիզեանի երեք աղջիկները՝ Նուարդ, Սիրարփի [եւ] Քայրենիճա եւ մօրաքոյրը՝ Արաքսի Թաթոսեան (Տէր Զօր), Ասատուր Պոյաճեանի ընտանիքը եւ աղջիկը (Ազազ)⁽⁶⁸⁾, փաշաճի Գառնիկին աղջիկը (Տիպսի), մալկարացի Լուսիկ Պոլիսեան (Հալէպի Մենզիլ Միֆթթիշի)⁽⁶⁹⁾ Համիտ պէյին մօտ), Փաստըրմաճեան Բարսեղին ընտանիքը եւ երկու աղջիկները (Տէր Զօր), Կարապետ Առիշճեանի աղջիկը (Նիզիպ), Սարգիս Պապիկեանի աղջիկը՝ Սոշմիկ (Տէր Զօր՝ Մուհամմէտ Էլ Հաթթապին պարտէզը), Գէորգ Մազթանեանի աղջիկը՝ Հոփիսիմէ (Տէր Զօր՝ Մուհամմէտ Էլ Հաթթապին պարտէզը), Մկրտիչ Քիրապաշեանի կինը, քոյրերը՝ երեք հոգի եւ տղան (Սուվարի մէջ), Ռուբէն Թաշճեանին աղջիկը (Տէր Զօր), Յովհաննէս Մենետեանին աղջիկները՝ Մենէտ եւ Քայրանա (Տէր Զօր՝ Ապտիլ Ճեվատին պարտէզը), Մ[ի]քայէլ Թաթոսեանին աղջիկը՝ Արաքսի (Տէր Զօր), Յովհաննէս Իսքէմրեճեանի կինը եւ աղջիկը՝ Ներիկ (Տէր Զօր), Սարգիս Եղոյրթճեանի կինը՝ Աննա, երկու աղջիկները եւ մէկ մանչը (Համամ), Անանիա Փաշազաքարթեանի կինը՝ Փարիզ, քոյրը՝ Եղիաաբէթ եւ իր աղջիկը (Համամ), Արդին⁽⁷⁰⁾ Սալթանաթլըեանի կինը՝ Մայրամ, աղջիկները՝ Եղիս եւ Պայծառ (Համամ), Արթին Թաշճեանի կինը՝ Նուարդ եւ իր աղջիկը (Համամ), Թադէոս Փափագեանի աղջիկը՝ Սրբուկ (Տէր Զօր՝ Ֆրրունճի)⁽⁷¹⁾ Ծիւմա Էլ-Լահմէի մօտ), Յակոբ Կիւպրեճեանի աղջիկները՝ Թագունի եւ Վառվառ (Համամ), Յովսէփ Թեֆճիեանի աղջիկը՝ Պայծառ (Տէր Զօր), Սարգիս Կիւկերեանի կինը՝ Սառա եւ իր աղջիկը՝ Աղանի, Արշակ Փափագեանի աղջիկը՝ Վարդունի, Պետրոս Անկաճեանի աղջիկներ[ը]՝ Աննա եւ Հայկանոյշ (Րազգա), Կարապետ Հայրապետեանի կինը՝ Եղիաաբէթ (Տէր Զօր), Գրիգոր Տոլմաճեանի կինը՝ Հոփիսիմէ եւ զաւակը՝ Գրիգոր (Շատտատիէ), Սարգիս Խլորեանի զաւակը՝ Կարապետ (Ռասուլայն), Եղիա Տընտեսեանի կինը՝ Կիլիմիա⁽⁷²⁾, զաւակը՝ Տօնիկ, աղջիկը՝ Մարթա

~~Mary J. Matthee~~
~~R. T. Sargent~~
~~Suzanne Sargent~~
~~J. M. Sargent~~
~~G. S. Sargent~~
Suzanne Sargent
J. M. Sargent
G. S. Sargent
R. T. Sargent
Suzanne Sargent
J. M. Sargent
G. S. Sargent

[illegible]

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԲԱՂԷՇԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ⁽⁷⁵⁾

Հալեպ, Փետրուար 1918

Բաղէշի կուսակալութիւնը կը գտնուի Վանայ լճի հարաւ-արեւմուտքը՝ որոյ հայ բնակչութեան թիւն էր հետեւեալը.—

Բաղէշի կեդրոն՝ իր շրջանով	75.000 հոգի
Մշոյ կեդրոն՝ իր շրջանով	125.000 հոգի
Կենճի կեդրոն՝ իր շրջանով	25.000 հոգի
Սղերդի կեդրոն՝ իր շրջանով	30.000 հոգի
	255.000 հոգի

Ընդամենն երկու հարիւր յիսունուհինգ հազար մարդ:

Մեր շրջանին մէջ կը գտնուէին երեք հարիւրի մօտ վանքեր, մենաստաններ, դպրեւանքեր, եկեղեցիներ [եւ] մատուռներ, որոնք հարուստ էին իրենց թանկագին քարերով զարդարուած խաչերով, աղամանդազարդ թագերով, ոսկի սկիւհներով, միջնադարեան ոսկեհոտ եւ մարգարտայեւ շուրջառներով, հնագիտական մագաղաթեայ պատկերազարդ ձեռագիր մատեաններով, ոսկեձոյլ գաւազան եւ աշտանակներով, պարսկական հին մեծարժէք գորգերով, եւ շատ ու շատ գեղարուեստական հրաշալիքներով:

Վանքերէն նշանաւորներն են Մշոյ Գլակայ Ս. Կարապետի հնադարեան վանքը, Ս. Թարգմանչաց դպրեւանքը իր հնադարեան եփեմոսեայ դռներով, Ս. Յովհաննու մենաստանը, Ս. Աղբերկայ վանքը, Բաղէշի Ամլորդոյ Ս. Յովհաննու դպրեւանքը, Խնդրակատարի Ս. Աստուածածինը, Խիզանի Նարեկայ Ս. Խաչը, եւայլն եւայլն:

Ընդհ[անուր] Պատերազմը հրատարակուելուն՝ մեր շրջանի 21-45 տարեկան հայ երիտասարդներ[ը] զինուորագրուեցան՝ նկատի չառնելով տարիքի սրբագրութիւն, նաեւ հիւանդներու եւ տկարակազմներու դիմումները, որոնց թիւը 40 հազարի կը հասներ. թուրք եւ ռուս ընդհարումներ սկսելուն՝ ամբողջութեամբ ճակատը դրկուելով սիւթեմականօրէն ջարդուեցան. ճակատէն գնդակը չստացող[ը] կոնակէն թուրք զինուորէն կը ստանար, իսկ պատերազմի ճակատէն դուրս գտնուողներ[ը] գիշերանց, 20-30 հոգի, խումբ-խումբ թուրք զինուորին յանձնուելով՝ բանակէն կէս ժամ հեռացուելով կը ջարդուէին: Այս մասին Կարնոյ առաջնորդ Սմբատ Եպիսկ. Սաատեթեան տեղւոյն կուսակալ Թահսին

պէլին դիմեց, որն որ պատասխանեց թէ «այո՛, թէւ աշդպիսի դէպքեր պատահած են, սակայն թիրիմացութեան արդիւնք են. հրաման տրուեցաւ չկրկնուելու»։ այսուհանդերձ շարունակուեցան ցվերջ, փնացնելով ամբողջ հայ զինուոր երիտասարդութիւնը։

Թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան արինարբու ոճրագործներէն կազմուեցան չեթէական⁽⁷⁶⁾ խումբեր՝ որոց մէջ մտնողները ներման կ'արժանանային բոլոր հին եւ նոր դատապարտութիւններէն եւ զինուորագրութենէ։ [Թուրք եւ քիւրտ] ժողովուրդ[ը] իրարու կարգ չէր տար այս վայրագ գործին մասնակցելու՝ որոնք կեաւորներու⁽⁷⁷⁾ օճախները պիտի քանդէին։ Տասնեակ հազարներով յելուզակներ մտան այս գիշատիչ խումբին մէջ։

Իբրեւ չեթէպաշը⁽⁷⁸⁾ Բաղէշի մէջ նշանաւոր են հետեւեալք.

Նասըր զատէ Նուսրէտտին Էֆենտի, Միւֆթի զատէ Նասրուլլահ Էֆենտի, Մանթաշ Ալի Աղա զատէ Մուսա Էֆենտի, Հաճի Նեմէտտին զատէ Շեմսէտտին եւ Ֆաթուլլահ Էֆենտիներ, Հաճի Եասին զատէ Իսուֆ Էֆենտի, Հաճի Ապտիլղանի զատէ Խալիլ Էֆենտի, Մաֆէր Աղա զատէ Ալի Էֆենտի, Սարրաճ Հաճի Տուրսուն, եւայլն, եւայլն։

Մշոյ չեթէպաշըներն ալ հետեւեալներն են.

Տիտոյի Բեշիտ, տխրահոշակ Մուսա եւ եղբայր Գասըմ եւ Նիօ պէլեր, Քիաշալ Մահմուտէ, պելէկցի Հաճի Ֆերրօ, Հաճի Մանուկ գիւղացի Մահմէտ աղա, սէյտանցի Տրպոյի Իսօ, ճըպրանցի Նատօ աղա, լեկպոստաղցի Չերքէս Բեճէպ, Թեփէ գիւղացի Միթթար Նախշը եւ իր որդիք Համզի, Մահմուտ, Ապտիլըեզզագ, եւայլն, եւայլն։

Սղերդի չեթէպաշըներն են հետեւեալք.

Ալի Զիա, հաճի Համզա Սարրաճ, Նուրի Պնի Իսա աղա, Նագիր Պնի հաճի Ալի Աթթար, եւայլն, եւայլն։

Վերոգրեալներ[ն] իրենց հազարաւոր հետեւորդներով գիշեր ցորեկ հայ գիւղեր շրջելով կը թալլէին, կը ջարդէին, կը քանդէին, կ'առնեանգէին ու կը լլկէին, եւ ուրկէ որ բողոք բարձուէր եւ կամ դիմադրութիւն մը ցոյց տրուէր՝ կատաւարութիւն[ն] իւր ոստիկաններ[ը] կը փութացնէր անոնց պակասը լրացնելու։ Նմոյշներ՝ չեթէական վայրագ գործողութիւններէն. — Մուսա պէլ իր դրացի Աւզուտ գիւղը ամբողջութեամբ կողոպտեց եւ նոյն գիւղի ռէիս⁽⁷⁹⁾ Մալխասի ընտանիքը մարագի մէջ լեցնելով կրակի տուաւ. Մուշախշէն գիւղի ռէիս Գասպարի տան վրայ գիշերանց յարձակելով՝ օրօրոցի մանուկներէն մինչեւ ծերը մորթոտեց, հարսներ եւ աղջիկներ առեւանգեց եւ ամբողջ հարստութիւնը իւրացուց։ Ասոնք Մշոյ դաշտի ամենահարուստ մահապետական շէն օճախներէն էին։ Չեթէներ յարձակեցան համբաւաւոր Վարդենիս գիւղի վրայ, սակայն անոնք⁽⁸⁰⁾ դիմադրեցին միմիայն 3 հոգի զոհ տալով։ Կատաւա-

րութիւն[ը] զայրացած կեավորներու այս ինքնապաշտպանութեան փորձէն՝ Սլօ օնպաշին ռստիկան խումբով մը կը փութացնէ հոն հանդարտութիւն վերահաստատելու պատրուակաւ. [անիկա] ժողովուրդը անլուր չարչարանաց կ'ենթարկէ. չեթէներուն ի նպաստ խօսեցնելու համար, կանանց վարտիքներու մէջ կատուներ կը ձգէ. բոլոր 15 տարեկանէն վեր արուները կը շղթայէ եւ գիւղը քարութանդ ընելով՝ ձերբակալածները Մուշ կը տանի եւ զնտանը կը նետէ. պէտք է գիտնալ որ բանտարկուած հալը այլեւս ազատելիք չունէր: 1915 Փետր[ուար]ի սկիզբներ[ը] չեթէպաշը Մահմէտ Էմին կ'երթայ իր բարեկամ Գոմս գիւղացի Կորիւնի տունը եւ կ'ուզէ դաւաճանօրէն սպան[ն]ել զայն եւ առեւանգել [անոր] գեղանի կինը, սակայն Կորիւն կոսհելով այդ դաւադրութիւնը՝ կը սպաննէ զայն իւր հետետորդներով: Կառավարութիւն[ը] կրակ կտրած՝ անմիջապէս ռստիկանախումբը գիւղը կը փութացնէ: Կինը եւ երեխաներ[ը] Մուշ կը փախչին. գիւղ մնացած 130 հոգիներ անխնայ կը ջարդէ եւ գիւղն ամբողջ աւարի տալով դրացի քիւրտ բնակչութեանց՝ Մուշ կը վերադառնայ:

Բաղէշի մերձակայ Տատիկ գաւառի Կշտոնք գիւղի Գարթազ գաւառէ Մրատոյի որդի Ռշիտ, Իսուֆ եւ որդիք Սելիմ եւ Այսէն, եղբորորդին Ֆեհիմ, Հատոյի որդիք Տերվիշ եւ Անամ իրենց քիւրտ աշիրէթներով⁽⁸¹⁾ դրացի Ծխգամ, Կեխր, Կեալոկ, Մոնկոնք, Պաս գիւղերու բոլոր արուներ [ը] հաւաքեցին Կեխրի եկեղեցիի մէջ, սուրով, տապարով, կացինով մորթոտեցին [զանոնք] եւ գիւղերը աւարի տուին, առեւանգելով նաեւ բազմաթիւ գեղուհիներ. — զոր օրինակ՝ Լուսին, Մարգարիտ եւ Կիլէ անուն նշանաւոր գեղուհիներ [ը] խուժանավարներ ընտրեցին:

Հրուն գաւառակի Ահմէտ խան, Տերվիշ պէյ [եւ] Մահմէտ Էմին իրենց աշիրէթներով փոշիացուցին իրենց շրջանի ամէն ինչ որ հայ անուն կը կրէր: Խիզանի Մատաֆա պէյ եւ խուփեցի Թեֆիք իրենց շրջանի քիւրտներու հետ միասին հայ անունը բնաջինջ ըրին: Սիմեկցի Սատրգ եւ Օսման աղան Տատիկի, Վանիկի, Սասիկ գիւղի ժողովուրդը Սասիկի զօրանոցը տանելով ջարդ ու փշուր ըրին:

Մշէն ի Կարին զինուորական պարէն փոխադրելու համար գիւղերէն հաւաքեցին 15-60 տարեկան զուտ հայեր եւ իբրեւ գրաստ կոնակահին բեռցնելով 40-50 օխանոց⁽⁸²⁾ բեռներ եւ ձմրան սաստիկ բուքին ու սառնամանիքին ճամբայ հանեցին. որոց համար պաշտօնեայ կարգուած էին մշեցի յայտնի բարբարոսներէն Ֆալամաշ աղան, Թայիպ աղան, փոլիս Րասիմ[ը], եւայլն: Ծանապարհին բնականաբար մեծ մասը չկըրնալով տոկալ՝ շնչասպառ կ'իյնային, զորս այս վայրենի պաշտօնեաներ [ը իրենց] ձիերուն ոտնակոխ ընելով՝ կ'ոչնչացնէին, մեռնողներու բեռները միշտ տակասին ապրողներու վրայ բաժնելով: Նման կարասաններ

կը մեկնէին ամէն շաբթու, միեւնոյն անգթութեանց ենթակայ լինելով՝ կոտորակուած էտ կը դառնային: Կառավարութիւն[ն] ամէն լիազօրութիւն տուած էր ընդդիմացողներուն հանդէպ ուզած կերպով վարուելու: Յրօնք գիղացիներ իրենց ազգակիցներու ենթարկուած սիսթեմաթիկ մահէն ազատելու համար 27 անձով գիղէն խոյս տուած էին: Փոլիս Բասիմը այս փախչողներու տուները կրակի տուաւ եւ 7 հոգի ալ հրացանի բռնելուն համար, ի վարձատրութիւն իր ծառայութեան, գոմիսէրութեան⁽⁸³⁾ աստիճանին արժանացաւ:

Քաղաքի եւ գիղերու մէջ մասնակի ձերբակալութիւնք կը սկսին, ժողովրդեան մէջ աշքատու մարդեր կը բանտարկուին. բնականաբար շատեր պիտի սկսէին փախուստ տալ եւ քաղաքէն հեռանալ: Մուշէն 35 երիտասարդներ Թարգմանչաց վանք կ'ապաստանին. ճիշդ այդ պահուն՝ կառավարութիւնը Սասունի եւ Մշոյ դաշտի հաղորդակցութիւնները խրճելու դիտումով՝ վանքեր[ը] գրաւել կը ձեռնարկէ: Թարգմանչաց վանքը գրաւելու կը դրկուին յիսնապետ Մահմէտ Էմին եւ Սլօ օնպաշին 27 հետեւորդներով: Վանքի մէջ ապաստանող երիտասարդութիւն[ը] զանոնք ներս չմտցնելու համար կը յաջողի սպաննել յիսնապետը երեք ոստիկաններով. Սլօ օնպաշին մնացեալ ընկերներով էտ կը դառնայ:

Սասուն ամիսներէ ի վեր իր շրջակայ քիւրտ աշիրէթներու յարձակմանց ենթակայ՝ հերոսութեամբ կը դիմադրէր այս անհամեմատ ուժերուն:

Այս կարգի դէպքեր շատ ու շատ են գործուած թուրք եւ քիւրտ խուժանի[ն] կողմէ, որոնց մանրամասնութիւններ[ը] թուելու համար խոշոր հատորներ չպիտի բաւէին: Գիղերը չեթէներու ոտից կոխան եղած՝ ամայացած էին գրեթէ. քաղաքներ[ը] կորսնցուցած էին իրենց կենսունակ ուժը: Թուրքը այս կերպով փնացնելով ընդդիմադիր ուժը՝ իր հալաչնջման ծրագրի գործադրութիւնը դիւրացուցած էր. այժմ պէտք էր արմատախիլ ընել հայ պատիրը, հայ սրբութիւնները, հայ հարստութիւնը եւ ի մեծի հայ անունը:

Օրուան առաջնորդները՝ Մշոյ Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան[ը] եւ Բաղէշի Սուրէն վարդ. Գալեմեան[ը] օր օրին դիմումներ կը կատարէին տեղական կառավարութեանց եւ Պատրիարքարանի միջոցաւ Բ[արձրագոյն] Դրան մօտ: Սակայն կառավարիչները չեթէական դէպքերը կը նկատէին իբրեւ պարզ ոճրագործութիւններ, իսկ հայերու կողմէն եղած ինքնապաշտպանութեան փորձերը կը ներկայացուէին իբրեւ ապստամբական շարժումներ: Խարախանեան սրբազան չկարենալով տոկալ ժողովրդեան կրած այս անօրինակ տառապանաց՝ հետզհետէ մաշելով հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ. մարմինը Ս. Կարապետ թաղւեցաւ, եւ երեք ամիս ետք վանքը գրաւող խուժանի[ն] կողմէ գերեզմանէն դուրս հանուելով յօշոտուեցաւ:

1915 Յունիսի սկիզբներ կը սկսին ընդհանուր ձերբակալութիւններ[ը] մեր կուսակալութեան բոլոր շրջանին մէջ, երբ արդէն Վանի կուսակալութեան թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ[ը] Բաղէշ կը հասնէին ճանապարհին հանդիպած ամբողջ հայ գիւղերը փնացնելով, որոց բեկորներէն քանի մը հազար կին եւ երեխաներ մերկ ու բոպիկ՝ Բաղէշի փողոցները կը թափէին:

Բաղէշի երեւելիներէն բանտարկուեցան 70 հոգի. այս պատճառաւ ժողովրդեան մնացած մասը կը զգուշանար տունէն դուրս իջնելու: Կառավարութիւն[ն] իր գործ[ը] դիրացնելու համար, բանտարկուածներէն 60-ը ազատ կ'արձակէ եւ մունետիկով [կը] հրաւիրէ ժողովուրդը իր սովորական կեանքը ստանալ, հաւաստելով թէ կառավարութիւն[ը] սոսկ վտանգատուր եւ կասկածելիները կը հետապնդէ: Բանտի մէջ մնացող հետեւալ անձանց ոտքերը պայտելով չարաչար կը սպաննէ.

Արմենակ Եոխիկեան, Աւետիս Ծողիկեան, դատարանի անդամ խարբերդցի Միհրան Էֆենտի, Փարխանդ գիւղացի ուսուցիչ Արմենակ, վանեցի հայ բժիշկ մը, կարնեցի Գեղամ Աստուրեան, Գեղամ Պասմանեան, եայլն, եայլն: Հայեր ահաբեկած պարտաւորուեցան հետեւեալ օր շուկայ իջնել. նոյն օր շուկայի մէջ գտնուողներ[ը], 700 հոգիի չափ, ամբողջապէս ձերբակալուելով, զօրանոց առաջնորդուեցան: Ձերբակալութիւններ սկսեցին նոյնպէս տուներու մէջ. ձեռք անց[ու]ած 12-80-նոց արուները զօրանոց տարուեցան, եօթ օր արգելափակուելէ եւ անօթութենէ ծիրելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ շղթայակապ քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ՝ Ալթուն Խարպուլ, Թալիոտ, [եւ] Սեֆէր պէյեանց պարտեզներ[ը] եւ ձորերը տարուելով թուրք խուժանավարներուն կը յանձնուին, զորս մերկացնելէ յետոյ տապարով, կացիմով, եաթաղանով, սուրով յօշոտեցին, խողխողեցին: Յորմէ յետոյ հազարի չափ 1-12 տարեկան երեխաներ ու մանուկներ հաւաքելով Թալիոտ ըսւած վայրը կը տանին, ուր կուսակալ Մստաֆա Ապտիւլխալիք պէյը թուրք ամբոխի եւ երեւելիներու ներկայութեան մտքերը գրգռող զգայացունց ճառով մը, ի միջի այլոց Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայկական գաւառներու մէջ հայ անուան ի սպառ բնաջնջումի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէ: Այս անմեղ մանուկներու վրայ քարիւղ լեցնելով կրակի կու տան եւ նախապէս պատրաստուած հորերու մէջ կիսամեռ կը թափուին, ուրկէ օրերով ողջ մնացողներու[ն] ճիշերը կը լսուէին:

Այս զարհուրելի ջարդերէն յետոյ՝ թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան կողմանէ տուներ եւ խանութներ աւարի տրուեցան, տուներէն դուրս հանելով մնացեալ կին եւ երեխաները:

Թուրք [եւ] քիւրտ հայրերը իրենց կրօնական պարտականութենէն թելադրուած՝ [իրենց] անչափահաս զաւակները կը խրախուսէին այս Սուրբ Գործին մասնակցելու: Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներ[ը]

իրարու հետ կը մրցէին յախտեճական յաղթանակին երջանկութեան արժանի ըլլալու «ղազի»ութեան⁽⁸⁴⁾ տիտղոսով: Քեաֆիր, անհաւատ էին անոնք՝ որոնք իրենց մասնակցութիւնը եւ մրցումը չէին բերեր այդ Ս[րբազան] Գործին⁽⁸⁵⁾. բայց բոլոր միալիմաններ[ը] հաւատացեալներ ըլլալով՝ իրենց բոլոր ուժը տրամադրեցին: Զարդարար կիներու թիւն ալ պակաս չէր. հիւանդներ ու ծերեր իրենց պարագաներու օգնութեամբ ջարդավայրեր կ'երթային իրենց սրբազան պարտականութիւնը կատարելու [համար]:

Բաղէշի ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներ էին հետեւեալք.

Կուսակալ Մատաֆա Ապտիլխալիք պէյ, փոխ միտիրի կարգեցի Տուրազ պէյ, որ 100 հազար լիրայով⁽⁸⁶⁾ մեկնած է Բաղէշէն դէպի Խարբերդ՝ իրեն հետ առնելով նաեւ 3 հազ գեղանի աղջիկներ, ժանտարմա ալայ գոմանտանը Վասֆի պէյ, Վանայ կուսակալ Ճետէթ պէյ, Վանայ զին[ուորական] հրամանատար Խալիլ պէյ, որ հայկ[ական] ջարդերու մէջ նշանաւոր է իւր Գասապ Թապուր[ույ]ով⁽⁸⁷⁾, օրումն տեֆթէրտարը⁽⁸⁸⁾ եւ մեքթուպնի⁽⁸⁹⁾ բնիկ բաղէշցի Փափլէնլի գաւտ Ապտիլմենհիտ էֆենտի:

Իսկ գլխաւոր ջարդարարներն են.

Հաճի Նեմմետտին գաւտ Ծեմսէտտին, Մատաֆա եւ եղբայրներ[ը], Նասըր գաւտ Նուրետտին, Հաճի Մելէքգաւտ Ծէյխ Ապտիլպագի, Ծէյխ Եմինի տղաքներ[ը], Հաճի Ապտիլղանի գաւտ Խալիլ էֆենտի, Պելալ աղա գաւտ Փարհօ որդիք եւ եղբարք, Հաճի Եասին գաւտ Իսուֆ եւ Հաֆըզ Նուրի (Հաֆըզ Նուրին Ճապաղջուրի մէջ ջարդեց 630 հազ ամէլէ թապուրի զինուոր), Հաճի Մահմէտ Սալիհ, Վելի պէյնեց Կակոն իր արբանեակներով, Կեապոլենց Խալիլի որդիք իրենց գապլէլչով⁽⁹⁰⁾, Պիթլիս Աղասը գաւտներ, Հաճի Պետիր գաւտ Իպրահիմ, Ծապան եւ եղբայրներ[ը], մեճլիսի իտարէի⁽⁹¹⁾ նախորդ քարտուղար Րեշիտ էֆենտի եւ եղբարք, Միւֆթի գաւտ Սատուլլահ, Նասրուլլահ⁽⁹²⁾ եւ եղբարք (օսմանեան նախկին երեսփոխան), Ծաֆէր Աղա գաւտ Ալի, Սիւլէյման եւ եղբայրներ, Մանթաշ Ալի Աղա գաւտ Մուսա էֆենտի, Տորանլը գաւտ Ծապան էֆենտի (նախկին պելետիէի ռէիս)⁽⁹³⁾, Համտի էֆենտի (օրումն քաղաքապետ[ը]), Զիլֆիգար գաւտ Ահմէտ, Ապտիլ Մենհիտ աղաներ եւ եղբորորդիք, ջորեպան Րեճէպ, եղբարք եւ եղբօրորդիք, Ծէյխըլգարիպի Ծէյխ Մահմէտ[ը], Կելիճի Ահմէտ աղան, Տերվիշ Պէյ գաւտ Սուլթան պէյ, Իպրահիմ գաւտ էֆենտի Ապտիլղանի եւ եղբորորդիք, նասըրցի Տոն Վաօ Իպրահիմ, Սելիմ էֆենտի Ապտիլհամիտ, եղբարք եւ որդիք, Գալալը գաւտ Պըշար եւ եղբարք, Օթթօ գաւտ Հիւսէյն եւ եղբորորդիք, Քարսանցի Ֆարիս Աղա գաւտ Օսման, Ճզմանի գաւտ Սատըզ եւ եղբարք, Գատրի շէյխեր, Կեալուր գաւտ Պըշար, Ֆախ-

րէտտին եւ որդիք, Փոլոյ Ֆարհոն, Կենն Խալիլ, Պէշ գաստ Ահմէտ պէշ, Բամբուզի Արիֆ եւ որդին գոմիսէր Ալի Էֆենտի, Իմամ օղլու Ահմէտ եւ որդիք:

Դուրս հանուած թուով 8000-ի չափ կին եւ երեխաներ քաղաքի հարաւային ծայրը գտնուող Արապի կամուրջի արտերուն մէջ 15 օրէ աւելի ցուցադրուեցան: Ալ կարելի չէ բացատրել թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան գործած պիղծ վայրագութիւններ[ը], լկումները եւ առեւանգումները, որոնցմէ ամէն փափաքող իւր ուզած գեղունիին վար դնելէ յետոյ՝ մնացեալները, 6000-ի չափ, Սղերդի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին հետիոտն, մերկ եւ անօթի վիճակի մէջ: Քաղաքացիներուն մեծ մասը ինքզինքնին գետը կը նետեն. մնացեալներէն մաս մը ճանապարհի վրայ գտնուող մոտկանցի քիւրտ աշիրէթներու կողմանէ անգթաբար կը սպանուին եւ մաս մըն ալ կ'առեւանգուին. 2000-ի չափ միայն, ծիրած ու մաշած, կը հասնին մինչեւ Սղերդ, ուրկէ Միտիաթի ուղղութեամբ կը տարփն՝ ճանապարհին միշտ կոտորակուելով. միմիայն 30 հոգիի չափ կ'անցնին Միտիաթէն ողջ. միայն 1000-է աւելին կը ջարդուին միտիաթցիներու կողմանէ:

Բաղէշի եւ իր շրջանի մէջ առեւանգուած աղջիկ եւ կիներու թիւը 2000-է աւելի է, զոր բնականաբար չափտի կրնայինք մի առ մի թուել հոս: 3-5 տարեկան երեխաներ 500-էն աւելի են, որոնք տակաւին թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան քով կը կենան: Առեւանգումներէն կու տանք միայն մի քանի նմոյշ.

Օր. Սաթենիկ Մովսէս Պապոյեան, Օր. Արուսեակ Խաչիկ Պապոյեան, Տիկին Սրբունի Արսէն Պազալեան, Օր. Վահան Փախշոյեան, Օր. Արուսեակ Կարապետ Էրմոյեան, Տիկին Յովսէփ Էրմոյեան, Տիկին Մաքրունի Սեդրակ Ապլահաթեան, Տիկին Մարիձա Ճաղար Ապլահաթեան, Տիկին Քրիսթինէ Վահան Ասատուրեան, Օր. Արաքսի Գաբրիէլ Ասատուրեան, Օր. Եսթեր Գրիգոր Կաղնեան, Տիկին Եսթեր Վահան Պազալեան, Օր. Ռեբեկա Գալաս Պօղոսեան, Տիկին Տիրունի Սիմոն Անթոյեան, Օր. Արմէնունի Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Ատրինէ Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Արաքսի Յարութիւն Քենտիրեան, Տիկին Լեւոն Քենտիրեան, Տիկին Համաս Մուշեղ Գըրպաճեան, Օր. Յովսէփ Գըրպաճեան, Տիկին Սրբունի Սիմոն Կաղնեան, Տիկին Աքիսակ Սմբատ Դուրնեան, Օր. Արաքսի Քերովքէ Անթոյեան (Իմամ օղլու Ահմէտի որդի փոլիսի[ն] քով), Տիկին Նարդունի Մնացական Էսկիչեան (Էվգաֆի թահսիլտար⁽⁹⁴⁾ Եասին Էֆենտիի տղայի քով), Տիկին Մուշեղ Էսկիչեան (ճախկին մեպուս Սատուլլա Էֆենտիի քով. այսպէս ալ տիկնոջ հօր Եոխիկեան Սիմոնի տունը թաղուած 700 ոսկին հաճած է), Տիկին Արամ Գասապեան (Օթօղլու Սէյֆիի տղայի քով), Տիկին

Սոփիա Գրիգոր Թունեան (Կենն Խալիլի եղբորորդի Թէյֆուրի քով), Տիկին Աղանի Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միտիրի քով⁽⁸⁵⁾), երկու օրիորդներ Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միտիրի քով), Տիկին Սեդրակ Պապոյեան (փոսթանի⁽⁸⁶⁾ Հագգը էֆենտիի քով), Տիկին Նանուխաս Նարկիզեան (Համամնի⁽⁸⁷⁾ քով), Տիկին Նանուխաս Արամ Ֆիտոշեան (Գանթարնի⁽⁸⁸⁾ Իսմայիլի քով), Տիկին Եալտըզ Յովհաննէս Խենկէլեան (Ասեխի թաղի խոճայի⁽⁸⁹⁾ քով), Տիկին Արուսեակ Խոսրով Կակոյեան (Պահրի պէյի եղբայր Թէյֆուրի քով), Տիկին Համաս Յարութիւն Ֆոսադազարեան (Տեֆթէրտարի[ն] քով), Տիկին Սիրանոյշ Լեւոն Տապաղեան (Ծաքիր էֆենտիին քով), Օր. Սմբատ Գրգոյեան (հաճի Արաֆաթ զատէ փոլիսի[ն] քով), Տիկին Սաթենիկ Վաղարշակ Պապոյեան (երկու զաւակներով Ղալէպ Չելեպի զատէ Տոքթ[որ] Մատաֆայի քով), Տիկին Աւետիս Ծողիկեան, Տիկին Մուշեղ Ծողիկեան, Տիկին Միսակ Ծողիկեան, Տիկին Արմենակ Նաճարեան, Օր. Իմաստ Միսակ Խաչամանուկեան, Տիկին Միսակ Պետրոսեան, Տիկին Ազնիւ Հայկ Քենտիրեան, Տիկին Միհրան Մկրտիչեան, Տիկին Աբէթ Խալիսալեան, Օր. Արաքսի Մետրոպ Խաչամանուկեան, Օր. Կարապետ Խաչամանուկեան, Օր. Յովհաննէս Զաքարեան, Օր. Կոռնէլիոս Ղազարեան, Տիկին Վերգինէ Յարութիւն Ղազարեան, Տիկին Վերգինէ Արսէն Պագալեան, Օր. Խաչիկ Վարդանեան, Տիկին Ֆըսթըզ Մկրտիչ Խազխազեան, Օր. Սաթենիկ Աւետիս Գնդոյեան, Տիկին Աւետիս Գնդոյեան, Տիկին Աղեքսանդր Պետրոսեան, Օր. Սաթենիկ Մկրտիչ Տամղաճեան, Օր. Յակոբ Մեծբարսեղեան, Տիկին Գարուն Մըխչեան, Օր. Սաթենիկ Աւետիս Պագալեան:

Բաղէշի ԸԷՆ ու Խարիթ գիւղերը հիմնադատակ ըրին տխրահռչակ Ֆագգը Խալիլի որդի Թեշնն եւ Մոլլայի որդի Թեվֆիգը: Աղգըձորի Խալիլ աղան եւ Չերքէզ անուն քիւրտեր աւերեցին Աղգըձորը եւ Ուրտապը եւ տեղւոյն ամբողջ հայ բնակչութիւնը սուրէ անցուցին՝ իրացնելով նաեւ հարատւութիւնսին:

Շամիրամ, Զրհոր, Տղակ, Կծուակ, Ատապաղ եւ Դատուան գիւղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը, Ախլաթի միւտիրը խաբէութեամբ Դատուան ծովեզերայ (Վանայ լճի եզերք) գիւղը հաւաքելով՝ մորթօտելով [եւ] գնդակահարելով ծով թափեց:

Մոտկան գաւառակի քիւրտ աղաներ[ը] իրենց աշիրէթներով տեղւոյն վրայ ամբողջ հայ բնակչութիւնը վայրագօրէն յօշոտեցին, այնպէս որ մոյշշի համար եւ ոչ մի հայ չէ ազատուած այդ շրջանէն:

Բաղէշի նախկին երեսփոխան Միսֆթի զատէ Սաատուլլահի հը-
րահանգով եւ մասնակցութեամբ՝ իր եղբայր Նասրուլլահ[ը], տաշ-
տոպցի Խալիլ աղան եւ պալըզնցի քիւրտ աշիրէթներ խժոժօրէն խող-
խողեցին Կիզէլտերէի հետեւեալ գիղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը
(մէջերնին բաժնելով ամբողջ հարստութիւնը). Հանդ, Սագ, Նէլ, Խարդ,
Ոստիւն, Տոպ, Տոտող, Տաշտոպ:

Չըգուրի Թոփալ Իսկանի որդի Գասըմ[ը] եւ Քէօր Զամարխան
իրենց վիճակի ամբողջ հայերը սրէ անցուցին:

Խումաշցի Ֆարսօն իր արքանեակ քիւրտերով բառի բուն նշա-
նակութեամբ 500 տնօր հայաշէն Կուլթիկ գիղի ամբողջ բնակչութիւնը
մարագներու մէջ լեցնելով անգթօրէն կրակի տուաւ. շատ մը գեղուհիներն
ալ առեւանգեցին:

1915 Յունիսի երկրորդ կիսուն Մշոյ միութասարըֆ Սերվէթ պէյ
խորհրդակցութեան համար Բաղէշ կ'երթայ, ուրկէ վերադարձին, մոլեգ-
նած, անմիջապէս գործի կը սկսի: Ծապաղջոր դրկելու պատրուակաւ
բանօր թապուրէն⁽¹⁰⁰⁾ 650 հոգի շեթէներուն կը յանձնէ, որոնք Ծա-
պաղջորի մօտ ձորի մը մէջ գնդակահար կ'ըլլան:

Յունիս 27-ի երեկոյեան ժամ[ը] տասին (ը.թ.)⁽¹⁰¹⁾ 100-ի մօտ
ոստիկաններ գետի աջակողմեան կողի հայ թաղը բարձրանալով՝ տեղ-
ւոյն կարեւոր դիրքի վրայ գտնուող տունները գրաւելով, ընտանիքները
կը վռնտեն, եւ նոյն առէն ռուսական ճակատէն ետ բերուած 7 լեռնա-
շին թնդանօթներ կը տեղաւորեն հայ թաղերու դիմաց. հետեւեալ օրը
ժամը 8-ին⁽¹⁰²⁾ կառավարութիւն[ը] մունետիկով մը կը հրաւիրէ ամբողջ
12 տարեկանէն վեր հայ արուները Ուրֆա մեկնելու համար երթալ ար-
ձանագրուիլ, «հիւանդները եւ անկարող ծերերը բացառութիւն կը կազ-
մեն. փոխադրութեան եւ ապահովութեան բոլոր միջոցները կառավա-
րութեան կողմանէն կարգադրուած են»: Մինչդեռ երկրորդ օրն իսկ սկը-
սեցին ձերբակալութեան: Առաջին հրաւերով՝ 300 հոգիներ որոնք վըս-
տահելով ինքնաբերաբար արձանագրուելու փութացած էին, գիշեր մը
ոստիկանատուն արգելափակուելով, հետեւեալ օրը Ալիզաւան գիղ[ը]
դրկուեցան, ուր քաղաքի թուրք ժողովրդեան եւ կարգ մը բարձրաստի-
ճան պաշտօնէից մասնակցութեամբ ջարդուեցան: Նոյն ամսոյ 29-ին
Բրդի եւ Ծիկրաշէն թաղերու բնակչութիւնը, թուով 3000, իրենց տունե-
րէն հանուելով Յառիւնջվանք անուն գիղը տարին, այրերը զատելով՝
գիղի ծառաստաններու[ն] մէջ գնդակահար ըրին, իսկ կին եւ երեխա-
ները մարագներու մէջը լեցնելով անխիղճօրէն կրակի տուին: Զերբա-
կալութիւնք ընդարձակուելով՝ զօրքը թուրք խուժանի առաջնորդութեամբ
միւս հայ թաղերը կը մտնէ. հայերը, ի տես իրենց եղբայրներու սպա-
նութեան, բնականաբար անձնապաշտպանութեան պիտի դիմէին, որուն
պատասխանուեցաւ տմարդաբար թնդանօթներով: Դիմադրութիւնը երեք

օր շարունակելէ վերջ, հայ կոռուղ ուժը չկարենալով դիմանալ այս գերակշիռ զինուորական եւ 10 հազարէ աւելի ամբոխային զօրութեան, գիշերանց մաս մը յաջողեցաւ գետի հոսանքն ի վայր քաղաքէն հեռանալ եւ լեռներ[ն] ու անտառներ[ը] ապաստանիլ: Վերի, Զորի եւ Սուրբ Մարիանէ հայ թաղերը ամբողջութեամբ բոցի մէջ էին: Կառավարութիւն[ը] տեսնելով որ ընդդիմադիր ուժը անհետացած էր՝ հայ թաղերու մէջ խուժեց, կին եւ երեխաներ հաւաքելով ոստիկանատուն տարաւ, ուրկէ խումբ խումբ առաջնորդեց Գոմեր, Խասգիւղ, Նորշէն, Յադինջվանք, Ալիզաւան գիւղերը եւ մարագներու մէջ լեցնելով փոշիացուց թուրք խուժանի մասնակցութեամբ. (վառուածներու թիւը 5000-ը կ'անցնէր):

Այդ պահուն թուրք ժողովուրդը հարսանիքի մէջ էր. քաղաքի մէջ անտէր մնացած հայ հարստութիւնը աւարի տուաւ եւ փլատակներու անկիւններու[ն] մէջ թաքշած կիսամեռ մարդիկ[ը] տապարով [եւ] կացիկով կտոր փշուր ըրաւ:

Մշոյ մէջ ջարդարարները հետեւեալներն են, որոնք գապլէներու^(102ա) աղաներ ըլլալով՝ իւրաքանչիւրը իր ձեռքին տակ ունի քանի մը հարիւր վայրագ հրէշներ.

Թոփալէնց Պետիրխան պէյ, Ֆալամաղ աղա, Թաշիպ աղա, Հաճի Իսլամ, մեպուս Հաճի Իլիաս խոճա, Իզզէթ Էֆենտի, Ապտուլլահ Էֆենտի, Խուրտեճնց գապիլէ, Իսենց Փալուն աղա, Իսենց Հաճի Իպրահիմ, Իսենց Հաճի Մստաֆա եւ եղբարք, ճախկին պելետիէյի բէխ[ի] Խալիլ Էֆենտի, Հաճի Ալի զատէ Մստաֆա, Հաճի Ալի զատէ Էօմէր, Հաճի Ալի զատէ Օսման, Հաճի Ալի զատէ Տապան Մահմէտ, Հաճի Ալի զատէ Ապտիլքերիմ, Հաճի Ալի զատէ Հաճի Տերվիշ, Հաճի Ալի զատէ Հաճի Իպրահիմ, Գոլճի⁽¹⁰³⁾ Սալէհ, Եղոյի Սալէհ Սուպիի, Հաճի Ֆարիհ, գոլոտցի Մահմէտ եւ որդիք, Մաճախ զատէ Մստաֆա, Մաճախ զատէ Մահմէտ, ոստիկան յիսնապետ Իսմայիլ Էֆենտի, Հաճի Ասատ զատէ Ապտիլքերիմ, Հաճի Ասատ զատէ Ապտիլքահման, Հաճի Ասատ զատէ Հաճի Խալիս եւ որդիք, Հաճի Ասատ զատէ Տերվիշ, Հաճի Ասատ զատէ Ծերիֆ եւ եղբարք, Հաճի Ասատ զատէ Մուրատ եւ որդիք, Գոթան զատէ Նիսազի եւ որդիք, ոստիկան յիսնապետ Սալէհ Էֆենտի, ջորեպան Հաճի Վելոյի որդիք, Գոթան զատէ Նասրուլլահ⁽¹⁰⁴⁾, Գոթան զատէ Տուրում, Գոթան զատէ Չենք, արաղի միւտիրի⁽¹⁰⁵⁾ Ասատ օղլու Ապտիլ Բերիմ, ոստիկան յիսնապետ Սիւլէյման Էֆենտի, ոստիկան յիսնապետ Րիզա Էֆենտի:

Մշոյ ջարդի կազմակերպիչներն են հետեւեալք.

Միթեսարըֆ Սերվէթ պէյ, օրում օսմ[ա]ն[եան] երեսփոխան Հաճի Իլիաս խոճա, Իքմալ ժանտարմա գոմանտանը Պեհմէթ պէյ, թեքիալէֆի հարապիշ բէխի տղերդի Հաճի Ահմէտ, ֆրրգա⁽¹⁰⁷⁾ գոմանտանը Վեսայի պէյ, զին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ⁽¹⁰⁸⁾, Սիսոյ ժան-

տարմա գոմանտանը Մրատ պէյ (սոսկ Իսրայէլ Դուրնեանի տունէն 600 օսմանեան ոսկի հանեց), օրուան սէր-գոմիսէր⁽¹⁰⁹⁾ Մահմուտ Էֆենտի, օրուան թահրիբաթ միտիբի⁽¹¹⁰⁾ եւ մուհասսէպէճի⁽¹¹¹⁾:

Լեռներ ապաստանող հայ երիտասարդութիւնը դարձեալ կը հետապնդուէր. ամէն թուրք եւ քիւրտ զինեալ խմբովին փնտռտութներ կը կատարէին քարայրներու եւ ձորերու մէջ. ճիշդ որսորդներու նման. հանդիպողը կը սպաննէին: Ասոնց հետ էին նաեւ Վանի եւ Բաղէշի շրջաններէն հասած թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր հայտարանցի Քէօր Հիւսէյն փաշան իր աշիրէթով:

Մշոյ վիճակի (Մշոյ դաշտը, Սասուն, Խոյթ, Վարդօ-Պուլանըզ, Մալազկէրտ, Չուխուր) 400 կտոր հալաքնակ գիւղեր[ը] նախապէս զատ զատ շրջաններու բաժնուած՝ յանձնուած էին չեթեական եւ աշիրէթական վոհմակներու, որոնք [1]915 Յունիս 28-ին կը յարձակին՝ իւրաքանչիւր[ն] իր բաժնի[ն] վրայ եւ չարաչար արմատախիլ կ'ընեն: Չմոռնանք ըսել[ու] որ նախապէս ամէն տեսակ խաբէութիւններ ի գործ կը դնեն դիմադրութեան մը չբաղիսէլու համար:

Սղերդի վիճակը (Խարզան, Ծերվան, Խասիէր, Պոտհան⁽¹¹²⁾, Ծարնակ) Բաղէշի եւ Մուշի շրջաններու նման իրենց տեղացի քիւրտ չեթեաներու կողմանէն ամայացած էր արդէն: 1915 Մայիս 28-ին տեղւոյն հայ առաջնորդը [եւ] ճին ասորիներու Ապունա Իպրահիմ՝ 10 երեւելիներու հետ կը ձերբակալուին եւ [բոլորն ալ] մէկ օր յետոյ գնդակահար կ'ըլլան քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ վայրի մը վրայ: Հետեւեալ օր զինուոր[ական] պարէն ի Բաղէշ փոխադրելու պատրուակաւ շուկայէն եւ տուներէն կը հաւաքեն 670 այր մարդիկ, որոնք զօրանցի մէջ արգելափակուելէ յետոյ՝ մէկ օր վերջ [թուրք] ժողովրդեան կը յանձնուին, որոնք քաղաքէն կէս ժամ հեռու Վետի Էզզրէպ անուն ձորի[ն] մէջ անգթօրէն կը սպաննուին: Այսպէս՝ հետզհետէ տուներէն հանուելով, հրապարակի վրայ ոչխարի պէս կը մորթուին մնացեալ այրերը առհասարակ: Կիներ եւ երեխաներ եւս հետզհետէ հաւաքուելով օրերով ցուցադրուելէ եւ հազարումէկ տեսակ վայրագութեանց ենթակայ լինելէ յետոյ՝ [անոնցմէ] մաս մը կ'առեւանգուի, մնացեալի մեծագոյն մասը կը սպաննուի, միայն 400 հոգի Մուսուլի եւ Մարտինի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին մերկ եւ հետիոտն. Մուսուլի կողմ գնացողներէն միայն 50 հոգի ողջ կը հասնին Մուսուլ, իսկ Մարտինի ուղղութեամբ գնացողները ամբողջութեամբ Մարտինի դաշտի ջրհորներու մէջ կը լեցուին տեղւոյն քիւրտ բնակչութեան կողմէն:

Սղերդի ջարդի կազմակերպողներն են հետեւեալք.

Միլիտարըֆ Հիւմի պէյ, ժանտարմա գոմանտանը սելանիկցի Համտի պէյ, փոլիս պիթիւսլի Ալի Էֆենտի, չեթեպաշը Ալի Զիա:

Գլխավոր ջարդարարներու անունները.

Հաճի Մստաֆա զատէ Ահմէտ, Ապտուլլահ, Ավէս, Սատրգ, նախկին մեպուս Ապտիւրգաքին եղբայրը՝ Մահմէտ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիւրգաքի խորեղբորորդին՝ Իսմայիլ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիւրգաքի խորեղբորորդին՝ Մահմէտ Սայիտ, նախկին պէլետիէի ռէիսի Համէ էֆենտիի որդին Ծիւքրի եւ եղբայր[ը], Համիտ աղա զատէ Ծիւքրի, Գասըմ զատէ Հաճի Նուրի, Նասըմ զատէ Հաճի Ապտիւհամիտ, Սիւլէյման աղա զատէ Պեքիր էֆենտի (մեճլիսի իտարէի անդամ), Հաճի Սալէհ Կեաճիկէ, եղբայր[ը]՝ Ավէս, որդին՝ Էտիէմ Սայիտ, Իսա աղա զատէ Ապտիւլագիզ, Ռեւէֆ պինպաշը⁽¹¹³⁾ Ֆաթուլլահ էֆենտի, չեթեպաշը Ալի Զիա, Հաճի Համզօ, Հաճի Սէյիտ Մուսա իր երկու զաւակներով, Հաճի Պիլալ, Համտի պնի Հաճի Մսթաֆա, Հիւսնի չավուշ պնի Ծիշօ, Հիւսնի պնի Մեճիտ, պիթլիսցի Հաճի Ապտօ պնի Մելէք եւ եղբայրը, շէյխ Շեմսօ պնի Սայիտ Զէյնօ, Ապտի պնի Սայիտ Զէյնօ, Պիլալ, Հաճի Սիւլէյման էֆենտի, Եէնի Միւֆթին⁽¹¹⁴⁾, Սիւլէյման չավուշ Տապաղ եւ եղբայրը Հիւսնի, Հասան Գարուս պնի Հաճիլապտալլա Տապաղ, Ահմէտ Շեքերճի [իր] երկու որդիներով, Նագէր պնի Հաճի Ալի, Աթթար Ծիւքրի պնի Շէյխ Ապտալ, Հաճի Համզօ Սարրաճ իր 4 որդիներով, Սարրաճ Հասան էֆենտի, Հասան Համմէ Գասապ եւ եղբայր Հիւսէին, Համզօ պնի Ապտօ Գասապ եւ որդի Մելէք, Ապաս պնի Ապտօ եւ որդին, Խալիլ Մորան եւ եղբայր[ը] Թահա, Մահմէտ Ալի էֆենտի պնի Հաճի Էօմէր Սարրաճ, [Հաճի Էօմէր Սարրաճի] եղբայրը՝ Մուսա էֆենտի, Ապտուլլահ Հապիպ եւ որդին, Մուսա պնի Հասօ, Հապիպ եւ եղբայրներ, Մահմէտ Ափշէ եւ որդիներ, [Մահմէտ Ափշէի] եղբայրը Մահմէտ աղա իր 3 որդիներով, Իսուֆ էֆենտի Մոսուլլի եւ որդիներ:

Սղերդի վիճակի մէջ կը գտնուէին 5000-է անլի հին ասորիներ եւ քաղղէացիներ, որոնք հայոց վիճակակից եղան:

Կենճ իր ժապաղջորի [եւ] Փասուրի վիճակներով, որ ինչպէս իր կարգին շատցաւ, 25.000 հայ բնակչութիւն ուներ, շրջապատուած էր քիւրտ գազանաբարոյ աշիրէներով՝ որոնք Բաղէշի կուսակալ Մստաֆա Ապտիւլխալիք պէյի հրամանը հասնելուն՝ անյագօրէն խմեցին հայ քրիստոնեաներու արիւնը, տեղւոյն վրայ ոչնչացնելով այր, կին, մանուկ եւ ծեր:

Ջարդի գլխավոր կազմակերպիչներն են տեղւոյն միթեսարըֆը եւ վարիշ մարմիններ[ը]՝ օժանդակութեամբ[ը] մեպուս Չերքէզ Մահմէտ Էմին պէյի [եւ] Հասան եւ Ահմէտ պէյերու, այնպէս որ այս վիճակէն եւ ոչ մէկ վերապրող կայ: Այս տեղեկութիւնները կը ստանանք մշեցիներէն [եւ] Հալէպ երթեւեկող թուրքերէն:

Հետեւեալ ցանկով կը ներկայացնենք Բաղէշի կուսակալութեան հայ բնակչութենէն նահատակուածներու եւ վերապրողներու թիւերը մօտաւորապէս.

	ԸՆԴՀ[ԱՆՈՒՐ]	ԱՌԵՒԱՆ- ԳՈՒԱԾ	ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ	ՏԵՂԱՀԱՆ- ԻԱԾ	ՎԵՐԱՊՐՈՂ
Բաղէշ իր շրջանով	75.000	2500	66.470	6000	180
Մուշ իր շրջանով	125.000	20	99.980	----	25.000
Սղերդ իր շրջանով	30.000	800	29.250	400	150
Կենն իր շրջանով	25.000	200	24.800	----	-----
Գումար՝	255.000	3020	220.500	6400	25.280

Ծանօթ.— Մուշէն վերապրող վերոգրեալ 25.000 անձինք ընդհանրապէս գաղթէն առաջ ռուսական բանակի[ն] կողմէն գրաւուած վայրերու բնակիչներէն են. ինչպէս՝ Մանազկերտ[ը], Պուլանըզ[ը]:

Պէտք է ըսել, որ մեր շրջանի քաղաքներու եւ գիւղաքաղաքներու բնակչութիւնը ընդհանրապէս վաճառական եւ արհեստաւոր լինելով՝ ունէին իրենց սեփական տուները (մէջերնին կալուածատէրեր չատ էին), իսկ գիւղացիներ[ը] ամբողջապէս կը զբաղէին երկրագործութեամբ, խաշնարածութեամբ, այգեգործութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ, որոց մեծագոյն մասը ագարակատէր ըլլալով՝ հարուստներ եւ բարեկեցիկներ էին:

Մեր նիւթական վնասուց հաշիւը հետեւեալն է. Լիրա (Օսմն. Ոսկեդրամ)

Վանապատկան եւ եկեղեցապատկան անօթներ, հնութիւններ, մատենաններ, գորգեր, եւայլն	3.000.000
400 վանուց եւ եկեղեցեաց վերաշինութեան ծախք	1.200.000
Վանապատկան եւ եկեղեցապատկան կալուածոց, անտառներու, պարտէզներու, այգիներու համար	500.000
Ծարծուն ստացուածոց (ոշխար, դուար, ուտեստեղէն, երկրագործական գործիքներ, պղնձեղէններ եւ պատրաստ հնչուն դրամ)	1.000.000
40.000 տուններու եւ խանութներու վերաշինութեան ծախք (300ական լիրա)	12.000.000
Տնական կահկարասիք, նպարեղէն, եւայլն	4.000.000
Կանանց զարդեղէններ, դրամագլուխ եւ հագուստեղէններ	1.500.000
Վաճառականական դրամագլուխ եւ պատրաստ ապրանք	5.000.000
Արհեստաւորաց դրամագլուխ, գործիք եւայլն	3.000.000
Գիւղական հարստութիւնք (ոշխար, դուար, նպարեղէն, հնչուն դրամ, երկրագործ[ական] գործիքներ եւայլն)	8.500.000
	39.700.000

Համագումար երեսուն եւ ինն միլիոն եօթ հարիւր Օսմն. լիրա ոսկեդրամ

Համաձայնական Մեծ Պետություններէն՝ Անգլիայէն, Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն կը պահանջենք Գերագոյն Ատեանի մը կազմութիւնը, քննելու եւ ճշդելու համար մեր արդար իրաւունքները.

- 1) Թորքը անմիջապէս վտարել մեր պատմական ու ժառանգական սեփականութիւններէն, ճանչնալով Միաց[եալ] Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ անկախութիւնը.
- 2) Թորք, քիւրտ, չերքէս եւ արաբ ժողովուրդներու քով առեւանգումներէ ցարդ մնացածներու անմիջական յանձնումը, որոց կեանքը վտանգի տակ է.
- 3) Վնասուց հատուցում թորք կառավարութենէն մեր ենթարկուած մարդկային եւ վերոգրեալ նիթական կորուստներու[ն] համար:
- 4) Զարդի կազմակերպիչներու եւ շարդարարներու անմիջական պատժումը պատասխանատու բռնելով ամբողջ թորք եւ քիւրտ ժողովուրդները, որոնք առանց բացառութեան մասնակցեցան այս անլոր տրամին:
- 5) Ի սէր աշխարհի խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան՝ թորք կառավարութիւնը վտարել պետութեանց շարքէն՝ իսպառ զրկելով զայն տիրապետելու իրաւունքէն:

Leitung: Dr. Lippert
Vorsitz: Lippert
Mitglieder: Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert

Vorsitz: Lippert
Mitglieder: Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert

Lippert Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert
Lippert Lippert

DEPORTATION DES ARMENIENS DU VILAYET D'ERZEROUM⁽¹¹⁵⁾

Situé aux sources des deux grands fleuves de la Mésopotamie l'Euphrate et le Tigre, et confinant par le nord-est à la Caucasic, le vilayet d'Erzeroum forme un plateau d'une altitude moyenne de 1900 m. au-dessus du niveau de la mer. Par suite même de cette élévation, le climat y est très rigoureux et l'hiver occupe les huit mois de l'année. Baïbourt avec ces 45 villages, Erzindjan avec ces 150 villages, Bayazid, Keskim et les vastes plaines de Passin avec leurs 160 villages, peuvent être considérés comme ses principales subdivisions. La ville elle-même, se trouve bâtie aux pieds de hauts massifs dont les cimes portent des neiges éternelles.

La population arménienne du vilayet remontait, en 1914, à deux cent quinze mille habitants environ. La ville d'Erzeroum en renfermait 25.000, celle d'Erzindjan 16.000, celle de Baïbourt 9.000, et celle de Bayazid 4.000. Le reste vivait dans les campagnes et s'occupait d'agriculture.

Les paysans étaient propriétaires pour la plupart; il y en avait fort peu, à peine 15 %, qui fussent exclusivement fermiers. Laborieux et énergiques, ils trouvaient, dans leur travail, l'aisance et le bien-être. Rarement on y rencontrait de familles vraiment pauvres, à moins que ce ne fussent des villages exposés aux rapines continuelles des Kurds ou à la rapacité vorace des exacteurs turcs.

Dans les villes, surtout à Erzeroum même, le commerce était fort prospère. Le port de Trépizonde servait de voie à l'importation des marchandises européennes et la Caucasic à celle des marchandises russes. Batoum fournissait le pétrole dont le nombre des caisses dépassait les trois cent mille par an, et l'on recevait d'Europe les objets de manufacture, les articles de fantaisie, les boissons, le sucre et autres. Erzeroum recevait en outre les produits des autres vilayets tels que les vins et les eaux-de-vie de Diarbékirk et de Kharpouth, les fruits de Malatia, et à son tour, elle expédiait à ces mêmes pays des articles de manufacture et autres étoffes de fabrication indigène. L'exportation consistait surtout en moutons et gros bétail dont le nombre, chaque année, atteignait approximativement cent mille. Les troupeaux étaient expédiés au printemps soit à Constantinople soit à Alep. On exportait en outre la laine, les peaux, les conserves, du jambon, des denrées et des fruits. Le transit des marchandises passant par Erzeroum à destination de la Perse, donnait lieu à un nouveau genre de trafic.

Le commerce se trouvait presque entièrement entre les mains des Arméniens qui formaient les 80 % des commerçants. Il y avait, dans le vilayet, environ soixante commerçants dont les affaires annuelles dépassaient le chiffre de trente mille Livres Turques or; cinq cent dont le trafic arrivait de dix à quinze mille Livres et deux mille cinq cents qui faisaient des affaires de 800 à mille Livres.

Il en était des métiers comme du commerce. Le tisserand, l'horloger, le cordonnier, le tailleur, l'architecte, le maçon étaient tous arméniens. Si bien, qu'à l'époque des déportations, alors même que les Turcs avaient la rage d'égorger, ils se trouvaient forcés à ménager quelques hommes de métier pour pouvoir vivre eux-mêmes.

N'oublions pas de dire, en passant, qu'au point de vue scolaire encore les Arméniens dépassaient de beaucoup les Turcs. Outre les écoles primaires qu'ils avaient, un peu partout, même dans les villages de peu d'importance, ils tenaient dans la ville une école secondaire intitulée Sanasarian où, sous la direction de maîtres intelligents et instruits l'on faisait faire aux jeunes gens les études vraiment sérieuses. Bien plus, les communautés catholiques et protestantes avaient des écoles spéciales pour l'enseignement des langues européennes, telles que le français et l'anglais. Le plus souvent, les Turcs eux-mêmes, malgré qu'ils eurent un lycée subventionné par le gouvernement, avaient recours à ces écoles pour l'instruction de leurs enfants.

Les communautés et les monastères disposaient de vastes richesses dont les revenus, - sauf une petite partie destinée aux pauvres, - servaient uniquement à l'entretien des écoles. Le monastère dit Garmir Vank avec ses nombreux troupeau de bœufs, de moutons, de chèvres et de porcs ainsi que ses vastes terrains environnant, formait un capital de cinquante mille Livres Turques or, ayant pour revenu annuel cinq à six mille Livres. Deux cent soixante orphelins étaient nourris et éduqués dans son enceinte. Les monastères de Khatchgha Vank et de Loussavoritch étaient en possession de biens valant soixante mille Livres. L'église d'Erzeroum elle-même avait d'immenses propriétés; des marchés entiers lui appartenaient et son avoir pouvait être évalué à trois cent dix mille Livres Turques or, en dehors des églises, des villages et districts. L'Eglise Catholique, à son tour, avec ses objets d'or, ses antiquités, son argenterie, ses tapis précieux, ses immeubles et ses terrains pouvait atteindre cinquante mille Livres Turques or.

Tant de fortunes, tant de labeurs, tant de progrès, tant de vies furent, en un jour de vandalisme, ensevelis, à tout jamais, sous les cendres.

Les déportations ne furent pas sans préliminaires. Le gouvernement eut d'abord recours aux provocations. Il voulait mettre à bout la patience du peuple et amener de la sorte une esquisse de révolte. Sur le front, on égorgeait les soldats arméniens; dans les campagnes, des bandes irrégulières (les tchétés) détruisaient les monastères, pillaient les villages arméniens et violaient les filles dans leurs propres foyers. Pour sensationner la ville,

les unionistes firent poignarder, en pleine rue, le nommé Sétrak Pastermadjian qu'ils croyaient être un des personnages le plus en vue.

Rien ne bougea cependant; car on savait qu'un million de soldats campait aux alentours. D'ailleurs, la jeunesse arménienne presque toute entière se trouvait déjà engagée dans les armées. Vinrent ensuite les emprisonnements en masse et les insolences sans nom des tchétés guidés par les chefs Djevdet et Djémal. En plein marché, ces bandes irrégulières retiraient de leurs comptoirs les commerçants et leur mettant la pioche à la main, les faisaient travailler, sous des pluies de verges, à démolir une chapelle qui avait été construites par les Russes sur la tombe d'un de leurs consuls. Le gouverneur de la ville Tahsin Pascha, à qui on portait les plaintes, jouait l'imbécile ou le sourd, suivant les circonstances.

L'on était en fin Mars 1915 et la déportation commença dans les campagnes. Le gouvernement fit d'abord évacuer les plaines de Passin, prétextant qu'elles étaient trop près de la frontière et qu'il y avait lieu de se méfier des Arméniens. Les milliers de familles, escortées par les gendarmes, furent éloignées du vilayet et conduites à l'inconnu. Bien après, quelques femmes survivantes nous apprirent à Malatia qu'on les avait toutes égorgés aux environs de cette ville, sans même épargner les petits enfants.

En Mai eut lieu l'émigration des villages situés dans la plaine même d'Erzeroum. Après avoir fait sortir les paysans de leurs demeures, on les laissa, cinq jours durant, sous une pluie torrentielle et glaciale au milieu de la campagne. Quand vêtements, couvertures, effets et aliments furent imbibés d'eau, à coup de crosses, les gendarmes poussèrent en avant ces êtres exténués, à travers les rivières et les crues des torrents. Les mères en désespoir jetèrent leurs enfants dans les eaux et la ville frémit d'horreur en face de ce spectacle que les officiers allemands allaient contempler et photographier en amateurs. Toute cette population fut exterminée sans pitié dans le district de Terdjian sur le pont de Mamakhatoun nommé Késkin Kœprussi, où le préfet de police d'Erzeroum Khouloussi efendi était allé organiser les tueries avec les tchétés. De rares survivantes ont été, depuis lors, vues à Diarbékir et à Kharpouth.

La ville eut son tour. Cinquante familles des plus riches formèrent un premier groupe. Elles partirent pour Kharpouth le 1er Juin, sous la garde de gendarmes que commandait le Yaver du Vali, Hassan Bey. A ceux-ci s'étaient associés les chefs de bande nommés Gunja oghlous avec leurs tchétés. A Palu, village situé non loin de Kharpouth, ces mêmes gendarmes, de concert avec les tchétés, assassinèrent tous les hommes, enlevèrent une partie des femmes et des jeunes filles et laissèrent entrer les autres à Kharpouth littéralement nues, n'ayant pas même de quoi se cacher leur honte.

Le second groupe comptait mille trois cent familles appartenant, pour la plupart, à la classe des commerçants. A ceux-ci vinrent se joindre en route trois cent soixante dix familles de Garmirk⁽¹¹⁶⁾. Huit cent gendarmes, com-

mandés par l'officier Mouchtagh, furent chargés de les conduire. A Kimakh d'abord, le Kaïmakam du lieu secondé par le chef de bande Kaïmakdji Oglou Munir et d'autres tchétes qui étaient venus d'Erzeroum exprès *ad hoc*, arrêtaient, au passage du pont, quatre cent soixante hommes, dont nous ne pûmes plus rien savoir dès lors, si ce n'est que des émigrés sortis après nous avaient reconnu, dans les eaux de cette même région, les cadavres de centaines d'entre eux.

La caravane dérobée dépassa Malatia, erra longtemps encore à travers les vallées et les gorges amoncelées de cadavres des montagnes environnantes⁽¹¹⁷⁾, conduites, cette fois, par le Kaïmakam de Adi Yémen Mehmed Nouri. Ce dernier, sachant qu'il n'y avait de but à ce voyage, faisait faire des tours et des détours à plaisir. Le 15 Août au matin, tandis que le groupe défilait sur un sentier escarpé et étroit, les gendarmes, postés sur un sommet, arrêtaient les hommes au passage. Les tribus kurdes auxquelles on avait fait appel, les attachèrent en files qui furent échelonnées sur les pentes et leur Bey Zeinal, assis sur une élévation, ouvrit devant lui les sacs où vinrent tomber, tour à tour, les montres, les bijoux, les monnaies, les chèques et tout ce qu'il y avait de précieux sur les déportés. Une centaine d'hommes échappèrent, on ne sait par quel hasard. Tout le reste, environ trois mille six cent personnes périrent dans cette vallée, sous les cimenterres et les hâches des Kurds. Le lendemain, un inspecteur (Moufettich) arriva officiellement de la part de Moutessarif du Malatia, aidé du Kaïmakam de Adi Yémen, il fit d'abord fouiller une à une toutes les femmes ainsi que les petits enfants pour enlever tout ce qui pouvait encore rester de précieux. Puis, ce même inspecteur, au nom de Tékialif Harbié, fit confisquer les tentes, les tapis et tout ce qui semblait avoir quelque valeur. Les chargeant ensuite sur les bêtes de somme qui appartenaient aussi aux déportés, il les fit transporter à Malatia. Ruinés et anéantis, au moral comme au physique, les familles atteignirent les bords de l'Euphrate à l'endroit nommé Samsad. Là encore, les gendarmes jetèrent à l'eau les impotents et les malades. Enfin quatre mois après la sortie de cette caravane de mille sept cent familles, les débris d'une soixantaine de familles arrivèrent à Suroudj (dépendance d'Ourfa) mourantes toutes, de maladie et de misère.— Nous pourrions les suivre trois années encore à travers les déserts de Racca en Mésopotamie. Mais il faut nous borner, et je ne fais ici que le résumé des résumés.

Le troisième groupe était constitué par deux mille trois cent familles. A Kémakh on arrêta la plupart de ces hommes qui furent massacrés et noyés dans le fleuve. Dans les montagnes de Kiakhté, le célèbre Bey kurd Zeinal avec le Kaïmakam de Adi Yémen firent encore égorger une partie des hommes et enlever de force beaucoup de femmes et de jeunes filles. Les débris, continuant leurs routes, arrivèrent à Tel Kélib en Mésopotamie où ils eurent pour guide un des notables de Nissibine Halim Bey, frère de Kadour Bey. Ces derniers les menèrent aux environs de Djéziré, et là, après

avoir égorgé le reste des hommes, violé les filles, enlevé les femmes, tué celles qui résistaient et pillé, de la façon la plus éhontée, conduisirent à Mossoul les survivantes infortunées, dans un état de dénûment indescriptible.

Les sept cent familles du quatrième groupe, unies aux cinq cent familles de Khodortchour⁽¹¹⁸⁾ furent totalement anéanties dans la plaine de Malatia et leurs cadavres furent brûlés avec de la chaux vive.

Enfin, le cinquième et dernier groupe était formé de cinq cent familles auxquelles s'étaient venues s'associer trois cent cinquante familles de Khodortchour. De cette caravane nous n'avons pu encore avoir ni trace ni nouvelle si ce n'est celle de son passage par la ville Thguine.

J'ai omis de parler d'Erzindjan. A notre entrée dans cette ville, le quartier arménien était désert. Les maisons vides, les portes éventrées, les fenêtres brisées, les papiers et photographies traînant dans les rues au milieu des balayures, le silence mort et désolé de ces ruines encore fumantes nous donna le frisson. Des cadavres jonchaient les champs de sable depuis la sortie de la ville jusqu'aux abords de l'Euphrate. Sur la rive en face, les morts, sans sépulture, gisaient dans des alluvions ou flottaient aux angles du fleuve pantelants et démesurément gonflés. Au-dessus de ces chairs sanglantes, sur ce festin de tigre, les corbeaux voletaient avec les croassements sinistres. Cette scène n'a pas besoin d'explication. J'ajouterai seulement que c'est la populace turque d'Erzindjan qui, de sa propre main, avait exécuté ces massacres. Honneur et gloire à tout jamais.

Notons ici que partout le peuple a eu une part active et féroce dans les tueries qui ont eu lieu. A Erzeroum, la plupart des notables, parmi lesquels Méhmedzadé Ahmed Seifulla et beaucoup d'autres, — qui seront indiqués dans la liste à la fin de ce récit, — déployaient un acharnement féroce. A Baïbourt, c'est le peuple qui noya dans le Tchorok⁽¹¹⁹⁾ une partie des Arméniens de la ville et massacra le reste aux alentours. Le même peuple était si assoiffé de sang, qu'au moment où les déportés étrangers traversaient la ville, sachant même que ces derniers allaient déjà à la mort, essayaient de les mettre en pièces malgré l'opposition des gendarmes. A Malatia, et sur tout le long de la route, nous trouvions partout les Turcs associés de la même furie.

Et maintenant voyons les résultats. En dehors des quarante deux mille erzeroumistes qui se trouvaient déjà en Caucasic et en Amérique ou qui avaient réussi à y passer durant la mobilisation, voici ce qui reste des cent soixante treize mille Arméniens qui ont été déportés.

A Mossoul	1600 personnes toutes femmes et enfants.
A Ourfa	300 personnes toutes femmes et enfants.
Epars ça et là	2200 personnes presque toutes femmes et enfants.
A Alep	1000 personnes dont 120 hommes seulement.
Au total	5100 personnes.

Pour ce qui est des fortunes, elles devinrent toutes la proie tantôt du gouvernement turc, tantôt du peuple. Seules quelques familles d'Erzeroum confièrent à la Banque Ottomane une partie de leur argent et de leurs bijouteries qu'elles n'ont pas pu encore retiré jusqu'ici. Quant aux marchandises, dont les prix allaient haussant depuis la mobilisation et auxquelles, par suite de ce motif, les commerçants avaient versé tous leurs capitaux, elles furent, pour la plupart, laissée telles quelles dans les magasins. Quelques uns cependant, précaution inutile, déposèrent des colis dans les églises qui devaient être scellés par la Banque Ottomane; ou les confièrent aux missionnaires protestants. Malgré tout cependant, les déportés prenaient avec eux beaucoup de richesses. Seul le second groupe de la ville versa le long des routes des biens dont la valeur dépassa de beaucoup un million de Livres Turques.

Avant de terminer, donnons une liste approximative de la fortune arménienne du vilayet;

Livres Turques or

Commerçants :

60 de 30 mille Livres Turques	
500 de 8 mille Livres Turques	
2500 de 600 Livres Turques	7.300.000
Fonctionnaires	1.000.000
Les 3 grands monastères avec les 37 autres	850.000
L'Eglise d'Erzeroum avec ses écoles, cimetières, marchés, vases, antiquités etc.	310.000
L'Eglise d'Erzeroum Catholique avec ses écoles, cimetières, marchés, vases, antiquités, etc.	50.000
L'Eglise d'Erzeroum Protestante	10.000
Les 372 églises des villages avec leurs propriétés	581.000
La fortune des paysans environ 19.000 familles	5.730.000
La fortune des artisans environ 8.380 familles	1.672.000
Au total	17.503.000

Dix sept million cinq cent trois mille

Voici, à présent, la liste des principaux personnages qui ont joué les rôles importants dans ces exécutions :

- 1) **Tahsin Pascha**, gouverneur d'Erzeroum. Tigre masqué sous la peau du renard.
- 2) **Chakir Béhaeddine**, chef du club unioniste d'Erzeroum.
- 3) **Husseine Bey**, mutessarif de Malatia. Egorge sa ville et les déportés de passage.
- 4) **Mahmoud Bey** Tpanakdjizadé, mutessarif d'Erzindjan.
- 5) **Mehmed Nouri**, kaïmakam de Adi Yémen et son frère **Ali Pascha**.
- 6) **Khouloussi Effendi**, préfet de police d'Erzeroum. Organise les massacres des paysans.

- 7) **M. Schvartz**, représentant du conseil allemand d'Etat major.
- 8) **Tahir Bey Cherkess**, kaïmakam de Hassankalé.
- 9) **Kiamil Pascha**, généralissime du 3e corps d'armée sur le front russe.
- 10) **Faïk Bey**, yousbachi⁽¹²⁰⁾ docteur à Kémakh.
- 11) **Hilmi Bey**, chef unioniste.
- 12) **Muhurdarзадé Ahmed**, dit Inguilis.
- 13) **Séifoulla Efendi**, avocat et son fils **Nécheff Bey**.
- 14) **Vahid et Ulfet Bey**, notables d'Erzindjan.
- 15) **Djevher Bey**, du village Abelhendi d'Erzeroum.
- 16) **Pouldji Youssouf**, marchand à Erzeroum.
- 17) **Yaghdji**⁽¹²¹⁾ **Akif**, marchand à Erzeroum.
- 18) **Gourzazadé Adil**.
- 19) Les cinq fils de **Khalil Agha Balabanli**, du village Khenzorik d'Erzindjan.
- 20) **Dousakh Tcoullou Salsadji Zia**.
- 21) **Chérafeddine Bey**, du village Tatzmatzor.
- 22) **Hanif Efendi**, marchand à Kadoghlu Khan.
- 23) **Kabakoulak Hamdi** et son frère **Ali**, de Trébizonde.
- 24) **Chékerdji Emine**, de Trébizonde.
- 25) **Mézer Arkhali Mevlud** et son fils.
- 26) **Keutчек Chukri Kizil Pascha**, marchand à Gurdji Kapou.
- 27) **Béder** et son frère **Zeynal**, beys kurds, chefs de tribus Reschvan.
- 28) **Djémal**, defterdar d'Erzeroum.
- 29) **Narimanzadé Hadji Agha Efendi**, à Hadjilar Khan.
- 30) **Oundiou Imra Oglou Saleh**.
- 31) **Otourakdji Chefki**.
- 32) **Kuroukdji Oglou Munir**.
- 33) **Djambaz Fakhri**.
- 34) **Laz Emine** et orman mudiri⁽¹²²⁾ **Chukri**.
- 35) **Ali commissarie**.
- 36) **Hafiz Khourchid**.
- 37) **Otourakdjizadé Fahim**.
- 38) **Kabakoulak Ali** et son frère **Hamdi**, rédacteurs de la revue **al-Bairak**.
- 39) **Bézaz Emiche**.
- 40) **Keutчек Chukri**.
- 41) **Chamsi Bey**, Rezné mudiri.
- 42) **Kahvédji Pascha Bey**.
- 43) **Mahmoud Efendi**, binbachi et reis du Tékélaïf Harbié⁽¹²³⁾.
- 44) **Malat Bey**, député de Kémakh.
- 45) **Nusret Bey**, kaïmakam de Baïbourt.
- 46) **Hamigh Agha**, frère de **Béder Agha** de Samsad.
- 47) **Mahmoud Nadim**, kaïmakam de Souroudj.
- 48) **Yahia** à Souroudj, docteur juif.
- 49) **Hussein Féhmi**, commandant de gendarmerie d'Ourfa.
- 50) **Osman**, employé de la banque agricole à Souroudj.

- 51) **Djouma**, commandant de gendarmerie à Rakka.
- 52) **Fakhri**, kaïmakam de Rakka.
- 53) **Moustapha Khalid**, gouverneur d'Alep.
- 54) **Hakki**, mouhadjir mudiri⁽¹²⁴⁾ à Alep.
- 55) **Tous les habitants** de Malatia et **toutes les tribus** dites Reschvan sous les beys Béder et Zeynal.

Nous ne donnons ici que le nom des personnages que nous connaissons pour avoir été en rapport avec eux. Ceux qui ont commis les atrocités à Erzindjan, Khenous, Baïbourt etc. nous restent inconnus, car il ne reste aucun survivant de ces régions.

ALPHONSE ARAKELIAN

Déporté d'Erzeroum, témoin oculaire
de la plupart des événements du récit.

Halep, 1-24-II. [19]19

BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19 [Erzeroum], p. 1-8.

LE LAC ENSANGLANTÉ⁽¹²⁵⁾

Parmi tout ce que j'ai vu au cours de mon exil, ce qui, entre autres, restera à jamais gravé dans ma mémoire, c'est la scène suivante que je m'efforcerai de décrire le plus fidèlement possible.

Le 15 Septembre 1915, après m'être séparé à Karpout de M. Nahoum Bitran, moi et mes deux compagnons Abr.⁽¹²⁶⁾ Amado et D.⁽¹²⁷⁾ Arditti, nous continuâmes notre chemin en avant, nous dirigeant vers Bitlis où nous étions envoyés par ordre de l'ex-vali de Smyrne, Rahmy bey, en notre qualité de protégés français.

Nous poursuivîmes notre marche pendant deux jours sans rencontrer en route rien de particulier, si ce n'est des cadavres d'Arméniens, jonchée un peu par ci par là, et auxquels nous nous heurtions presque à chaque pas. Je dis «rien de particulier» parce que nous nous étions déjà faits à ce spectacle qui n'avait plus de prise sur nous à force de l'avoir sous nos yeux.

Le troisième jour, nous commençâmes à contourner la chaîne des montagnes qui se dressent aux environs de Bakir-Maden. Nous marchions ainsi depuis deux heures.

Dans un tournant, nous entendîmes des voix d'une multitude de gens. A notre question sur ce que cela pouvait bien être, les gendarmes nous répondirent que la veille, trois mille Arméniens étaient passés par là, et que c'était assurément tout ce monde qui faisait une halte aux bords du lac. Cinq minutes après, nous constatâmes de nos yeux ce que les gendarmes nous avaient dit.

En effet, arrivée tout près du lac, nous vîmes une fourmilière humaine aller et venir dans tous les sens, et nous apprîmes que ces pauvres gens faisaient leurs préparatifs pour pousser plus loin.

Une fois là, plusieurs d'entre eux s'empressèrent autour de nous et nous demandèrent avec anxiété d'où nous venions et si, nous aussi, nous étions des Arméniens?

Après avoir satisfait leur curiosité, nous nous assîmes près d'eux pour apaiser notre faim du pain sec.

Ce que voyant, plusieurs femmes s'empressèrent de nous servir, à qui mieux, quelque provisions.

A peine notre repas fini, nous entendîmes soudain des coups de fusil tirés de la montagne qui faisait face au lac. Nous portâmes tous les regards de ce côté et nous aperçûmes au haut des montagnes une multitude de kurdes venus je ne sais d'où. Ils étaient tous armés de fusils et de haches.

Les Arméniens qui savaient par expérience que les Kurdes étaient sans pitié, furent pris de panique en les voyant tous ainsi armés jusqu'aux dents. Ils ne faisaient que se regarder les uns les autres, et instinctivement, ils se rapprochèrent du groupe des gendarmes comme pour implorer protection.

Tout-à-coup nous entendîmes de nouvelles détonations partant, cette fois, des montagnes qui longeaient le lac à droite et à gauche. Alors les pauvres Arméniens perdirent complètement courage, se disant qu'ils seraient tous pillés pour sûr. Ils ne se doutaient pas, les malheureux, de ce qui devait leur arriver pas plus tard que quelques minutes...

Aux premiers coups de fusil, les gendarmes ne bougèrent même pas de leur place; mais aux seconds, pressentant que quelque chose de grave se préparait, un d'entre eux, leur chef probablement, se leva et alla à la rencontre des Kurdes après avoir arboré un mouchoir blanc au bout de son fusil. Quelques instants après, le chef revint accompagné de trois Kurdes, et après un bref conciliabule avec les autres gendarmes, nous les vîmes se retirer tous dans un endroit écarté. En même temps, celui qui semblait être le chef des Kurdes, poussait un cri retentissant :

«Les musulmans à l'écart!»

Immédiatement, tous les gendarmes et les muletiers qui avaient loué leurs bêtes aux Arméniens, se retirèrent d'un côté. Les Arméniens suivaient, de leurs regards effarés, ce qui se tramait autour d'eux. Quant à moi, après m'être concerté avec mes deux compagnons, je m'adressai au chef des gendarmes pour lui demander ce que nous devions faire en l'occurrence, étant donné que nous n'étions, pour notre part, ni Arméniens ni Musulmans! Il nous dit, pour toute réponse, de lui remettre l'argent que nous possédions, et que, de cette façon seulement, il trouverait moyen de nous sauver. Nous lui versâmes sur le champs dix médjidiés.⁽¹²⁶⁾

A peine rejoignîmes-nous les Turcs dans leur retraite, que tous les Kurdes qui se trouvaient dans les montagnes, en descendirent précipitamment et encerclèrent les Arméniens de trois côtés à la fois, de sorte que, si quelqu'un s'avisait de s'échapper, il ne pouvait que se jeter dans le lac. Nous étions là comme rivés au sol, ne sachant au juste ce qui allait se dérouler sous nos yeux.

Dans l'impétuosité d'une bataille où les hommes tombent par milliers, il y a plus ou moins quelque chose de sublime, car, des deux côtés, on lutte presque toujours pour un idéal, et dans tous les cas, l'on se bat à armes égales. Tandis qu'ici, rien de pareil. Ce fut simplement une attaque de bêtes féroces contre un troupeau sans défense.

Nous vîmes soudainement la lueur sinistre des tranchants d'un millier de haches se levant à la fois pour tomber en coup de foudre sur les têtes des malheureux Arméniens qui, épouvantés jusqu'à la folie, ne faisaient pas

même un mouvement pour se défendre. Au comble de la terreur, ils poussaient des cris et des exclamations désespérées qui semblaient ébranler les montagnes rigides, jusque dans leurs fondements.

Les larmes coulaient à flots de nos yeux, et nos cœurs semblaient se briser à chaque fois que les haches se levaient sur ces malheureux qui, de temps à autre, esquissant un mouvement de fuite, étaient massacrés impitoyablement! Grands et petits, femmes et jeunes filles, tous, sans en épargner un, durent passer par ce monstrueux carnage! Ceux qui essayaient d'échapper au tranchant de la hache, s'élançaient dans les eaux froides du lac, croyant y trouver une mort moins affreuse; mais quelque Kurdes postée expressément pour cette sinistre besogne, tiraient sur les malheureux qui se sauvaient à la nage et les abattaient.

L'un de mes compagnons qui n'en pouvait plus, tomba à terre sans connaissance, et de grosses gouttes de sang coulaient de ses narines. Quant à moi, je ne distinguais plus rien de ce qui se passait autour de moi.

En moins d'une demi-heure, toute cette agglomération vivante, trois mille âmes environ, noyées dans une mare de sang, dormaient là leur dernier sommeil!

Quelques instants après, les femmes de ces mêmes Kurdes qui, de sang-froid, avaient transformé l'endroit en une immense abattoir humain, descendant en toute hâte des montagnes se mirent, sans le moindre geste de dégoût ou de commisération, à dépouiller les cadavres de tout leurs objets. Si, parfois, il leur tombait sous la main un corps, ou plutôt un amas informe de sang et de chair, qui n'avait pas encore rendu son dernier souffle, elles ne se faisaient pas faute de l'achever de leurs mains.

Tout le temps que durèrent ces scènes atroces, les gendarmes restèrent impassibles. Ils ne firent pas un seul petit mouvement pour prouver au moins que tout sentiment humain n'était pas complètement éteint chez eux.

S. PADOVA

1. Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան, «Շահեկան տեղեկագիր մը Ձեյթունի եւ զեյթունցիներու ողբերգութեան մասին», Գերսամ Ահարոնեան, [խմբ.], 1915-1965, Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի, Պէյրութ, 1965, էջ 850, իսկ «տեղեկագիրին ամփոփումին» համար տես նոյն, էջ 850-854:
2. Տես՝ «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան — Déportation des Arméniens de Sivas», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 49, Sivas, p. 178-180: Տեղեկագիրին արխիւային էջադրումն ունի 13 զոյգ էջ, որ իրականութեան մէջ զայն կը վերածէ 26 էջի: Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալէպ եւ վաւերացուած՝ 27 Փետրուար 1919-ին «ի դիմաց Սեբ[աստիոյ] Ն[ա]ր[ա]հ[ա]ն[ա]ն[ի] Գաղթ[ականաց] Յանձնախումբի» վարչութեան՝ փոխ ատենապետ Խ[աչատուր] Ֆեներճեանի, ատենադպիր Անուշաւան Սահակեանի, եւ անդամներ՝ Յովհաննէս Մինասեանի, Յարութիւն Եղլեանի, Կարապետ Արծրունեանի, Արամ Օնպաշեանի, Նազարէթ Տարագճեանի եւ Ոսկան Կորկոտեանի կողմէ:
3. Անգարա:
4. Էնտերէս:
5. Ամէլէ թապուր[ի] — Բանտորական վաշտ:
6. Էմինէթ գոմիսիոնի — Ապահովութեան յանձնախումբ:
7. Զեթէ պաշի — Հրոսակապետ:
8. Եսվէր — Թիկնապահ:
9. Թերքի հէյպէ — Լեցուն խորճիճով:
10. 15/20.000-ի չափ, այսինքն՝ 15-20 հազարի չափ:
11. 7/8 կարաւաններու՝ եօթէն ութը կարաւաններու:
12. Ինշաաթի եւ սենայիի մէջ — Օրհնարարական եւ արհեստատրական կազմակերպութիւններու մէջ:
13. 15/20 ընտանիք, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիք:
14. Ժանտարմալայ գոմանտ. [Ժանտարմալայ գոմանտանը] — Ոստիկան-զինուորներու գունդի հրամանատար:
15. Գոյօրտու Գոմանտ. — Ոստիկան-զինուորներու գումարտակի հրամանատար:
16. Գոմիսէր — Ոստիկանապետ:
17. Գոլաղասի — Ոստիկան-զինուորներու խմբապետ:
18. Ալայպէշ — գումարտակի պետ:
19. Զավուշ — Տասնապետ:
20. Սենայիի գոմանտան — Արհեստատրական կազմակերպութեան զինուորական հրամանատար:
21. Սենայիի չավուշ — Արհեստատրական կազմակերպութեան զինուորական հսկիչ:
22. Այսինքն՝ ֆրանսական կառավարութեան:
23. Միթեսարըֆ — Կառավարիչ:
24. Միտաֆա միլիէի ռէիս — Ազգային պաշտպանութեան [յանձնախումբին] նախագահ:
25. Պէլէտիէի ռէիս — Բաղաքապետարանի նախագահ:
26. Պաշ քիաթիպ — Դիւանապետ:
27. Էյթամ միտիթի — Որբանոցի տնօրէն:
28. Փոլիս — Ոստիկան:
29. 27/30 հատ — այսինքն՝ 27-էն 30 հատ:
30. Գայմազամ — Փոխ կառավարիչ:

31. **Իրթիհատի շէֆ** — Միութին եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան պատասխանատու:
32. **Տավա վեքիլի** — Փաստաբան:
33. **Սանտրզ Էմինի** — Գանձապահ:
34. **Եազմա** — Կանացի նուրբ, երփներանգ եւ ծաղկանախշ գլխաշոր, մերթ՝ ասեղնագործ ու ծաղկակերպ ծոպերով բոլորուած:
35. Կ'ակնարկութի 1895-1896-ի ջարդերուն:
36. **Պաշրպոզուզներ** — Խառնամրոխ զինեալներ:
37. **Մոհասեպէճի** — Հաշուապահ, համարակալ:
38. **Մեպուս** — Երեսփոխան:
39. Տես՝ «Ընդ[հանուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վերապրող գաղթականաց, Հալէպ, 19/2/1919», BNU, Archives Andonian, Liasse 7, dossier 18, Edirne, p. 1-18: Փաստաթուղթին արխիւային էջադրումն ունի ութը գոյգ էջ, որ զայն իրաւամբ կ'ընծայէ 16 էջ: Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալէպ, եւ ստորագրուած՝ վերապրող 70 էտիրնէցիներէ, որոնց միայն երկուքն են կին: Կը թոյլ թէ այդ օրերուն Հալէպ հասած էտիրնէցիները տակաւին չէին կարողացած կազմակերպել հայրենակցական միութիւն մը, ահա թէ ինչո՞ւ համար տեղեկագիրին կը պակսին ատենապետ, ատենադպիր եւ խորհրդական ստորոգումով անհատներ: Ըստ հաւանաբար տեղեկագիրը պատրաստողներն եղան Յակոբ Չորլուեանը, Պօղոս Յ. Գաճեանը, Յ. Մալաքեանը, Կարապետ Կառավարեանը, Խաչիկ Թ. Մամուզեանը, եւ ուրիշներ, որոնց ստորագրութիւնները շեղակի կերպով արձանագրուած կը մնան փաստաթուղթին արխիւային ութերորդ էջի առաջին սիւնակին վրայ: Մնացեալ ստորագրութիւնները կը ներկայանան երկսիւնակ ձեւով մը, եւ կու գան հաստատելու եւ վստեացնելու տեղեկագիրին բովանդակութիւնը:
40. Սեպտ. 17-ին ը.է. — Սեպտեմբեր 17-ին՝ ըստ երոպական թուարկութեան:
41. 15/20 ընտանիքներ, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիքներ:
42. 200/300 տուններ, այսինքն՝ 200-էն 300 տուններ:
43. **Սոմուն** — Երոպական երկարաւուն հաց:
44. 5/10 դրշ., այսինքն՝ հինգէն տասը դրուշ: Դրուշը թրքական դրամի միաւոր մըն էր, եւ 1915-ին 105 դրուշը կը հաւասարէր օսմանեան մէկ ոսկեդրամի:
45. Այսինքն՝ կարաւաններուն ընկերակցող ոստիկաններուն:
46. Պիտի ըլլայ՝ 1/13, նոր տոմարով՝ 13 Օգոստոս 1916:
47. Այսինքն՝ գաղթական հայերուն:
48. Հասիչէ:
49. Սովար:
50. Ռաս իլ Այն:
51. Պէտք է ըլլայ՝ Ղանի պէշ, փոխանակ Կանի պէշի:
52. **Սեվքիաթ մեմուրի** — Գաղթականական պաշտօնեայ:
53. **Նուֆուս մեմուրի** — Մարդահամարի գրասենեակի պաշտօնեայ:
54. **Զրահաթ պանք**, պիտի ըլլայ՝ **զրահաթ պանքասը** — երկրագործական դրամատուն:
55. **Պելէտիէ գոմիսէրի** — Քաղաքապետարանի ոստիկանապետ:
56. **Նուֆուս պաշքիաթիպի** — Մարդահամարի գրասենեակի դիւանապետ:
57. **Չարըզճը** — Տրէխագործ:
58. **Միֆթի** — Իսլամ կրօնապետ:
59. **Զրահաթ մեմուրի** — Երկրագործական նախարարութեան պաշտօնեայ:
60. **Փայթոնճի** — Մարդատար ձիաքարշ կառքի վարորդ:
61. **Ժանտարմա պաշ չափուշ** — Ոստիկան-զինուորներու յիսնապետ:
62. 2/3 ամիս, այսինքն՝ երկուքէն երեք ամիս:

63. **Պոմպանի** — Ռմբաձիգ:
64. **Օխա [օզգա]** — 400 տիրիմի ծանրություն. իսկ մեկ տիրիմը կը հաւասարի 3.2 կրամի: Առ այդ՝ 250 օզգան կը կշռէ 32 քիլոկրամ:
65. Կ'ակնարկուի 19 Փետրուար 1919 թուակիր ներկայ տեղեկագիրին:
66. Այսինքն՝ տիկինը:
67. Պիտի ըլլայ՝ Պոմպուն:
68. Պիտի ըլլայ՝ Ազեզ:
69. **Մենգիլ միֆերթիշի** — Զինուորական կայանի քննիչ. հոս՝ գաղթականացի:
70. Արդին (Արթին) — Յարութիւն:
71. **Ֆրունճի** — Փռապան:
72. Պիտի ըլլայ՝ Կիլենիա:
73. Շատտատիէ:
74. Սերովբէ:
75. Բաղէշի անվերնագիր այս տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens de Bitlis», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 43, Bitlis, p. 2-9: Հոս տրուող վերնագիրը, առ ի չգոյէ որեւէ վերնագիրի, կու գայ մեզմէ: Տեղեկագիրը կը բաղկանայ արխիւային ութը գոյգ էջերէ, որ իրականութեան մէջ կ'ընէ 16 էջ: Կը թուի թէ երջանիկ անփութութեամբ մը տեղեկագիրէն անհետացեր է անոր առաջին թերթը, ուր գտնուելու էին անոր խորագիրը, պատրաստութեան վայրն ու անոր հաստատումին թուականը: Վստահօրէն, սակայն, անիկա պէտք է գայ 1919-ի Փետրուար ամսուան երկրորդ կէսէն եւ վաւերացուած ու հաստատուած ըլլալու է նոյն շրջանին ալ: Տեղեկագիրին վերջին երկու էջերը կը կրեն ստորագրութիւնները 95 բաղիշեցիներու, որոնցմէ 41-ը կին եւ 44-ը տղամարդ են: Ստորագրութիւններու ձեւն ու տեղադրումը ենթադրել կու տան, որ տեղեկագիրը հաւանաբար պատրաստուած է Տ. Յ. Դուրմեանի, Մ. Տասգալեանի, Ն. Բ. Մատղաշեանի եւ Վահան Տապաղեանի կողմէ:
76. **Զեթական** — Հրոսակային:
77. **Կեավոր [քեաֆիր]** — Անհատ, ոչ-մահմետական, հոս օգտագործուած է «հայ» իմաստով:
78. **Զեթկաշը** — տես ծանօթ՝ թիւ 7:
79. **Րէխ** — Մեծատը, հոս՝ գիւղապետ:
80. Այսինքն՝ վարդենիսիւցիները:
81. **Աշիրէթ** — Ցեղախումբ:
82. Այսինքն՝ 50-60 քիլոկրամ:
83. **Գոմիսէրութիւն** — Ոստիկանապետութիւն:
84. **Ղազի** — Կրօնի համար յաղթանակ տարած ու նահատակուած մահմետական. հոս՝ հերոս:
85. Սրբազան Գործ — Իսլամութեան տարածումին եւ ոչ-մահմետականներու, այս պարագային՝ հայերու, բնաջնջումին համար կատարուած գործ: Հոս՝ ջարդ:
86. **Լիրա** — Օսմանեան ոսկեդրամ, որ կը կշռէր 6.8-7 կրամ:
87. **Գասապ թապուրու** — Մագործներու վաշտ. Վանի զինուորական հրամանատար Խալիլն ստեղծեց մարդասպաններու վաշտ մը, որ հոշակաւոր դարձաւ իր սպանութիւններով Վանի եւ Կարինի նահանգներուն մէջ:
88. **Տեֆթէրտար** — Դիւանապետ, գանձապահ, համարակալ:
89. **Մեքթուպնի** — Քարտուղար, դպիր:
90. **Գապիլէ** — Տոհմ, գերդաստան:
91. **Մենլիսի իտարէ** — Քաղաքապետական ժողով:
92. Պիտի ըլլայ՝ Նասրովլահ:

93. **Պելետիե ռեիսի** — Քաղաքապետարանի նախագահ:
94. **Էվգաֆի թահսիլտար** — Իսլամ կրօնական կալուածներու եկամուտները հաւաքող պաշտօնեայ:
95. **Մալ միտիքի** — Շրջանի մը ելեմտական տնօրէնը:
96. **Փոսթաճի** — Պետական նամակատար քաղաքէ քաղաք, շրջանէ շրջան եւ գիւղէ գիւղ:
97. **Համամճի** — Բաղնէպան:
98. **Գանթարճի** — Շուկան մեծ բեռները կշռող պաշտօնեայ:
99. **Խոճա** — Իսլամ կրօնական:
100. **Թապուր** — Վաշտ, քանակ:
101. **Տասին (ը.թ.) [տասին՝ ըստ թրքական]** — այսինքն՝ կէսօրէն ետք ժամը 4-ին:
102. **Այսինքն՝ կէսօրէն ետք ժամը 2-ին:**
- 102ա. **Գապլէ [Գապիլէ]** — Տոհմ, ցեղախումբ:
103. **Գոլճի** — Գիշերապահ, պահակ, շրջիկ գունդի զինուոր:
104. **Տես՝ ծանօթ՝ թիւ 92:**
105. **Արագի միտիքի** — Շրջանի մը հողային եւ անշարժ այլ կալուածներու գործառնութեան, արձանագրութեան, եւ անոնց վաւերացումին հսկող պաշտօնեայ-տնօրէն:
106. **Իքմալ** — Գունդի լրացուցիչ ուժ:
107. **Ֆըրգա** — Զինուորական ջոկատ:
108. **Զին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ** — Զինուորական դեղագործ եւ բժիշկ Ասաֆ:
109. **Սէր գոմիսէր** — Գլխաւոր ոստիկանապետ:
110. **Թահրիրաթ միտիքի** — Մարզի մը թղթակցութիւններուն եւ արձանագրութիւններուն պատասխանատու դիւանապետ:
111. **Միհասէպէճի** — Տես՝ ծանօթ թիւ 37:
112. Պոհտա՞ն:
113. **Բետիֆ պինպաշը** — Պահեստի հազարապետ:
114. **Ենի միւֆթի** — Նոր միւֆթի, շրջանի մը իսլամ նոր կրօնապետը:
115. Կարիճի տարագրութեան եւ ջարդերուն մասին հոս տրուող գործը չի ներկայանար որպէս արդիւնքը հաւաքական ճիգի մը, ոչ ալ կը թուի թէ անհիկա ծնունդն է 1918-ին Հալէպի մէջ գոյութեան կոշտած հայրենակցական Միջ-Գաւառային Միութեան հետապնդումներուն. ընդհակառակը, անհիկա կու գայ Կարիճէն գաղթական հաճուած եւ Հալէպ հասած վկայի մը՝ Ալֆոնս Առաքելեանի գրիչէն, եւ կը կրէ 1-24 Փետրուար 1919 թուականը, որ խորհիլ կու տայ, թէ շատ հաւանաբար այդ օրերուն կարելի չէր Հալէպի մէջ կազմել Կարիճի Հայրենակցական Միութիւն մը՝ պարզօրէն հոն հասած փոքր քանակին պատճառովը կարենցիներուն, եւ առ այդ՝ Առաքելեանն ի՛նք յանձն առաւ պատրաստել պահանջուած տեղեկագիրը գաղթին, ջարդերուն, կողոպուտներուն եւ առեւանգումներուն:

Զուտ անձնական գնահատանքներու վրան կանգնող այս տեղեկագիրը, սակայն, կը հետեւի Հալէպի Միջ-Գաւառային Միութեան տուած ուղղութիւններուն, եւ այդ իսկ պատճառով կը փորձէ ըլլալ համապարփակ եւ կը զգենու կշիռը անհերքելի փաստաթուղթի մը՝ գրուած ըլլալով դէպքերէն անմիջապէս ետք եւ զանոնք լիովին ապրած անհատի մը կողմէ: Այսօր այս տեղեկագիրը կարելի է գտնել Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ ու կը բաղկանայ արիսիւային ութը՝ այլ իրաւամբ 15 էջերէ, որոնց առաջին երկու էջերը պարզօրէն կը կազմեն կափարիչը գրութեան, առ այդ՝ փաստաթուղթը կը պարունակէ լոկ 13 էջ գրութիւն: Տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens du vilayet d'Erzeroum» [Կարիճի նահանգի հայերու տարագրութիւնը], BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19, Erzeroum, p. 1-8.

116. Gros village retiré dans le district de Kiskin et dont tous les habitants ont presque tous leur commerce en Passin. Pour cette raison même, à la mobilisation, il n'y avait que les femmes dans les villages et presque pas d'hommes.

Այս եւ յաջորդ երեք ծանօթագրութիւնները, թիւ 116-119 ներառեալ, կը պատկանին փաստաթուղթի հեղինակին:

117. Les montagnes portent le nom de Kéakhta et sont une continuation du Taurus. C'est dans ces régions que fut anéantie presque la totalité des Arméniens d'Erzeroum, de Sivas, de Bitlis, de Kharpouth et de Malatia.

118. Ensemble des riches villages catholiques dont les hommes comme ceux de Gar-mirk avait leur travaille à Passin.

119. Grosse rivière qui traverse la ville de Baïbourt.

120. Youzbachi [Եօզպաշի] — Հարիրապետ:

121. Yaghdji [Եաղճի] — Իւղի վաճառական:

122. Orman mudiri [Օրման միտիրի] — Անտառների պահպանումին, օգտագործումին եւ անոնց եկամուտին պատասխանատու տնօրէն:

123. Tékealif harbié [թեքալիֆ-ի հարպիէ] — Պատերազմի օժանդակութեան, զինւորական պիտոյքների հաւաքումին եւ ձեռքբերումին համար ստեղծուած կազմակերպութիւն: Իրականութեան մէջ՝ թեքալիֆ-ի հարպիէն անունն էր պատերազմական հարկին:

124. Mouhadjir mudiri [մուհաճիր միտիրի] — Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մուհաճիր — գաղթական կը կոչուէին միմիայն պալքաններէն հասած թուրք եւ մահմետական գաղթականները, որոնց տեղաւորումին համար ստեղծուած կազմակերպութեան տնօրէնն էր մուհաճիր միտիրին:

125. Այս փաստաթուղթը դուրս կը մնայ զինք նախորդող առաջին չորս վաւերագիրներէն, որոնք մասնաւոր կերպով պատրաստուած տեղեկագիրներ են պահանջովը 1918-ին Հալէպի մէջ գոյութեան կոչուած հայկական կազմակերպութեան մը: Այս մէկուն գոյութիւնը չի զար աչդպիսի պահանջի մը որպէս հետեւանք եւ այժմ կայ ո՛չ մէկ միջոց գիտնալու թէ ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ գրուեցաւ անիկա: Արամ Անտոնեանն ալ, որուն արխիւներուն մէջ կը գտնուի անիկա՝ ունի ոչ մէկ բացատրութիւն այս մասին: Կը բաւէ ըսել, որ անիկա կը կրէ ստորագրութիւնը Հայկական Տասնհինգի պատմագրութեան մէջ բոլորովին անծանօթ մարդու մը՝ Ս. Փատովայի, որ, կը թուի թէ իրեն նման քանի մը ուրիշներու հետ ունէր պաշտպանութիւնը ֆրանսական իշխանութիւններուն:

Ս. Փատովայի եւ իր յիշած անունները խորհիլ կու տան, որ հրեայ էին ինք եւ ճամբու իր ընկերները, որոնք, իրեն նման, ականատես դարձան մօտ երեք հազար հայու ջարդին: Փատովա չի տար անունը վայրին, այլ կը յիշէ միայն, որ ջարդը պատահեցաւ Խարբերդէն անդին, 1915-ի Սեպտեմբեր 15-էն ետք, Խարբերդէն Բաղէշ ճամբուն վրայ լիճի մը ափին:

Հազիւ կէս ժամ տևող այս ջարդին վայրն անելի քան յստակ է այսօր, պարզ անոր համար որ յետագային անոր այցելութիւն մը պիտի տար Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոս Լէսլի Ամմերթըն Տէյվիսը, եւ ապա, բաւական՝ ետք, 9 Փետրբար 1918-ին, երբ արդէն դարձեր էր տուն՝ ամերիկեան իշխանութիւններուն պահանջով պատրաստեւ արիւնոտ իր տեղեկագիրը, որուն համար տես՝ Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, edited with an introduction and notes by Susan K. Blair, New Rochelle/New York, 1989. Վերահրատարկուած՝ 1990-ին, որուն 79-87 էջերը կը ներկայացնեն այն ինչ որ կը տրուի Ս. Փատովայի ստորագրած վկայութեամբ: Այս էջերուն հայերէն թարգմանութեանը համար տես՝ Լէսլի

Ա. Տէյվիս, «Սպանդանոց նահանգը», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդես**, Պէյ-
րուս, 1993, էջ 346-358: Իսկ հոս տրուող փաստաթուղթին համար տես՝ BNU —
Archives Andonian, Liasse 7, dossier 23, p. 23-26:

126. Ապրա՞մ:

127. Տաի՞տ:

128. Medjidieh [**մէճիսիէ**] — Օսմանեան արծաթ դրամ՝ 20 դրուշ արժողութեամբ:
1915-ին 5.25 մեճիսիէն կը հաւասարէր մէկ օսմանեան ոսկի դրամի:

ACCUSATORY REPORTS

(SUMMARY)

In the previous pages we presented five reports which have been kept unpublished in the archives of the Bibliothèque Nubar of the Armenian General Benevolent Union Paris chapter. They all bear BNU — Archive Andonian, Liasse 7 general title, though with different numbers.

We believe that those presented here are not the only ones in these archives and which directly bear on the Armenian Holocaust of 1915-1916. There are others as well; moreover, there should be additional reports too, which, to our great distress, have been lost for sure. We hope that the day will dawn when those vanished (we know that their number was 32) and those which remain unpublished and deposited at the Nubar archives will be put in circulation by publishing them both in the original and translated languages, because of the fact that, though much is written on the Armenian massacres perpetrated by the Ottoman, Young-turk and the Republican forces and population in 1915-1923, they will shed some new light on the events occurred and bring some new depth and meaning to the accounts herein given.

The archival material presented here includes :

1. A report on the massacres and deportations of the province of Sivas (in Armenian);
2. A report on the Armenian deportees of the province of Adrianople (in Armenian);
3. A report on the massacres of the province of Bitlis (in Armenian);
4. A report on the deportations and massacres of the Armenians of Erzerum (in French);
5. An eyewitness report on the massacres near Lijk, the nearby lake of Kharput (in French).

Of the reports presented here the first three have collective authorship, that of Erzerum bears the name of Mr. Alphonse Arakelian, and the last is a foreigner, a certain Mr. B. Padova. All the reports are compiled in Aleppo, 1919, except the last, that of B. Padova, which lacks the mention of both place and date.

The first four of the archival material presented here follow almost the same procedure : all of them first give a geographic make-up of the province and its regions, cities, towns and villages with the pre-1915 and post-1918 numbers of population; then follows a general and in broad line, the presentation of various events and anti-Armenian Turkish activities in the province which, taken all together, at last culminated in the general massacres; these are usually followed by a list of the perpetrators of the massacres. Sometimes sites of massacres are pinpointed with the size, form and

characteristics of the massacres. The last, but not the least, each report carries a general list of the territorial, economic, agricultural, industrial, religious and monastic property and antiquities losses besides the wealth deposited at the banks and insurances and deeds, all calculated in terms of Turkish gold pounds. To make things more comprehensible each report is divided into clear cut chapters enumerating the facts of the particular section. At the end of each report one finds not only the date and the place where it was compiled but also a number of signatures, sometimes up to 90 of them, ratifying the content of the report.

To make things clearer and more comprehensible, we had added at the end a number of notes, explanations and even translation of certain Turkish-Ottoman words and terms which were vague in the pre-1915-1918 period. Moreover these notes include the source informations thus helping historians and specialists of the Armenian Holocaust where and how to find the respective document.

The last two documents are somehow different from the first three; that of Erzerum has a number of original footnotes on which we have made certain additions. Those notes belonging to the author Arakelian are given in French, ours in Armenian. The fifth document, that of Padova, falls under a different category of documents, and, hence, we have declined of bringing too much annotation to its content. In fact, the document is self-explanatory and nothing is needed to make it clearer. Yet we are sorry that in no case we were able to identify the identity of Mr. Arakelian and Mr. Padova though we had certain guesses. But these latter have no value as scientific evidence.

L. V.